

DE VLEESKOORTS VAN DE RABOBANK

GREENPEACE

DE VLEESKOORTS VAN DE RABOBANK

GREENPEACE

Inhoud

4 Hoe de vee-industrie ons leefmilieu en onze gezondheid aantast

- 5 Landbouw en klimaat
- 7 Natuur verdwijnt door vee-industrie
- 7 Stikstof verstikt natuurgebieden
- 8 De voetafdruk van de vee-industrie
- 10 Vlees en onze gezondheid
- 10 Ziek makende luchtvervuiling uit stallen
- 11 Dierziekten besmetten mensen
- 12 Vee-industrie = dierenleed
- 13 Boeren in de knel
- 14 Boeren willen verandering
- 15 Hoe nu verder? Minder en beter

16 Rabobank, bankier van de vee-industrie

- 17 Rabobank - wat voor vlees hebben we in de kuip?
- 20 Duurzaamheidsbeleid van de Rabobank onder de loep
- 24 Rabo adviseert: vlees is een groeimarkt
- 26 En dan nu de praktijk: hoe duurzaam is Rabobanks kredietverstrekking?
- 29 Financiering in de praktijk: meer mest en vee-fabrieken
- 32 Conclusie: de Rabobank kiest niet (duidelijk) voor een duurzame veehouderij

34 Voorkomen dat de zeepbel knapt

- 35 Investeerders waarschuwen investeerders
- 36 Wie betaalt de echte prijs van vlees en zuivel?
- 38 Rabobank: 'We feed the world - a lot of meat and dairy'
- 39 Wat moet de Rabobank doen?

Colofon

Onderzoek:
Herman van Bekkem en
Hilde Anna de Vries
 Tekst:
Jacqueline Schuiling en
Herman van Bekkem
 Lay out:
Babette Hilhorst

Met dank aan Varkens in nood voor beeldmateriaal.

December 2018

Stichting Greenpeace Nederland
 Postbus 3946 1001 AS Amsterdam
 0800 422 33 44
info@greenpeace.nl
act.gp/Rabobank

Onderzoeksbureau Profundo (Anniek Herder, Hester Brink, Lennart van Loenen en Mara Werkman) heeft in opdracht van Greenpeace Nederland een analyse uitgevoerd van ruim 80 (beleids)documenten van de Rabobank. Greenpeace Nederland is verantwoordelijk voor de vertaalslag van deze analyse naar de inhoud van hoofdstuk 2 van dit rapport.

Dit rapport is met zorg samengesteld door medewerkers van Greenpeace Nederland. De teksten, cijfers en opmaak van dit rapport zijn gecontroleerd door de medewerkers van Greenpeace Nederland. De Rabobank heeft gelegenheid tot weerwoord gehad op de bevindingen in hoofdstuk 2.5. Mocht u desondanks een fout tegenkomen, laat het ons dan weten via info@greenpeace.nl.

De Rabobank financiert klimaatverandering, achteruitgang van de natuur, gezondheidsproblemen en dierenleed. Dat is, in een notendop, de conclusie van Greenpeace-onderzoek naar de waarheid achter de slogan van deze boerenbank: Growing a better world together.

Als boerenbank investeert de Rabobank veel geld in de vee-industrie – maar liefst 85% van de Nederlandse agro industrie wordt gefinancierd door deze bank. Logisch, denk je dan. Maar de 'betere wereld' van de Rabobank ziet er juist voor boeren behoorlijk angstaanjagend uit. Ook mensen die in de buurt van boerenbedrijven leven, worden alleen maar slechter van Rabobanks toekomstplannen. Hetzelfde geldt voor dieren, planten, het klimaat... en uiteindelijk ook voor de bank zelf. Want de vleeszeepbel waarin Rabobank een groot deel van zijn geld steekt, is onhoudbaar en gedoemd uit elkaar te spatten.

Alle seinen staan op rood voor de groei van de vee-industrie die de Rabobank financiert, maar desondanks ziet Rabo vlees nog als een groeimarkt en verder intensivering en schaalvergroting van boerderijen niet als probleem maar als oplossing. We moeten wereldwijd juist veel minder vlees en zuivel produceren en consumeren. De huidige vee-industrie jaagt klimaatverandering aan, vernietigt natuur, tast onze gezondheid aan en gaat respectloos om met dieren. Wat de aarde en de mensheid nodig hebben is een ecologische, diervriendelijke veehouderij waarin boeren veel minder dieren houden en met meer plezier een eerlijke, goed belegde boterham kunnen verdienen.

De Rabobank zou hierin, als veruit grootste financier van de Nederlandse landbouwsector, het voortouw moeten nemen – en wekt ook graag de schijn een duurzame bank te zijn. Maar het tegendeel is waar, blijkt uit ons onderzoek. De duurzame doelen van de bank zijn vaag en weinig ambitieus, en de praktijk is al niet

veel beter. De Rabobank gelooft, alle duurzame slogans ten spijt, hardnekkig in de verdere intensivering en schaalvergroting van de vee-industrie.

De bank investeert daarmee in een failliet systeem, zoals ook financieel analisten steeds luider roepen. Investeren in deze vleeszeepbel gaat ten koste van alles waarvoor de Rabobank zegt te staan. Growing a better world together: groei jaagt de Rabobank zeker na, maar een betere wereld duidelijk niet.

Greenpeace vraagt Rabobank

- 1 De financiering van de veedindustrie te stoppen – laat de vleeszeepbel geleidelijk leeglopen;**
- 2 Te investeren in ecologische landbouw met minder dieren en meer plantaardige productie. Samen mét de boeren het tij te keren;**
- 3 De grote invloed op politiek, beleid en boeren ten goede aan te wenden en leiderschap te nemen in de broodnodige verandering van ons voedselsysteem.**

“Alle seinen staan op rood voor de groei van de vee-industrie die de Rabobank financiert, maar desondanks ziet Rabo vlees nog als een groeimarkt en verder intensivering en schaalvergroting van boerderijen niet als probleem maar als oplossing.”

hoofdstuk één

Hoe de vee-industrie ons leefmilieu en onze gezondheid aantast

Landbouw en klimaat

In het rapport 'Minder is meer' en het bijbehorende wetenschappelijke achtergronddocument (Tirado et al., 2018) zet Greenpeace de noodzaak van halvering van de wereldwijde productie en consumptie van vlees en zuivel per 2050 uiteen. Over 32 jaar eet iedereen maximaal 300 gram vleesproduct per week en 630 gram zuivel. Zo verdelen we de vleesconsumptie eerlijker over de wereld en putten we onze (enige!) planeet niet uit.

De huidige vleesindustrie is in alle opzichten onhoudbaar: de productie van vlees tast de natuur ernstig aan, verslechtert onze gezondheid, warmt de aarde op én veroorzaakt groot dierenleed. Greenpeace wil dat de veestapel sterk krimpt en dat er een transitie wordt ingezet naar een ecologisch landbouwsysteem met meer plantaardig voedsel, waarin dieren op een diervriendelijke manier worden gehouden. Wat betekent dit voor Nederland? Hoe draagt onze vee-industrie bij aan de negatieve trends en wat is de speelruimte van Nederlandse boeren om het tij te keren?

'Snelle, verstrekkende en nooit eerder vertoonde veranderingen' zijn noodzakelijk volgens de meest recente analyse van VN-klimaatbureau IPCC (IPCC, 2018). In 2015 is in het klimaatakkoord van Parijs afgesproken dat de opwarming van de aarde beperkt moet blijven tot 2 graden en dat er zelfs gestreefd moet worden naar 1.5 graad. Nu is uit het meest recente IPCC-rapport gebleken dat die opwarming echt niet verder mag oplopen dan 1.5 graad. Dit betekent dat de wereldwijde uitstoot van CO₂ netto met 100% moet verminderen. Ook methaan uitstoot moet drastisch minder.

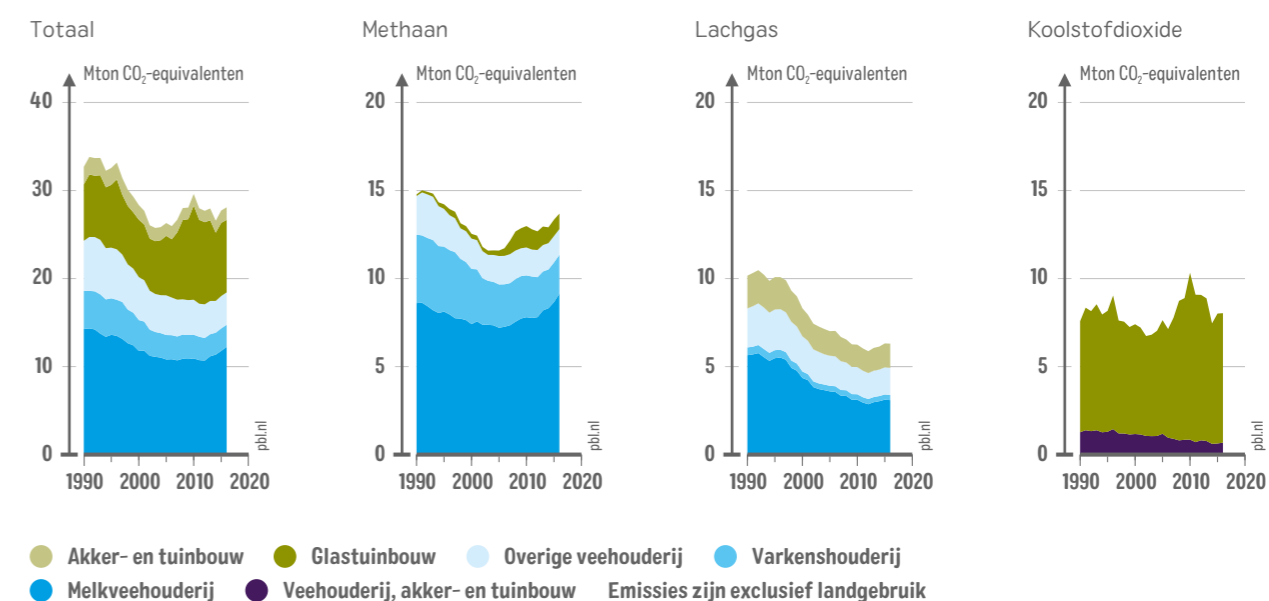
Als tussenstap belooft Nederland in het nationale klimaatakkoord zijn uitstoot terug te brengen met 49 procent in 2030. Lukt het om in Europees verband de lat nog een stukje hoger te leggen (55 procent reductie in 2030) dan doet Nederland dat ook. Greenpeace dringt aan op 60 procent vermindering – pas dan kunnen we onder de cruciale 1,5 °C-grens blijven.

De landbouwsector is verantwoordelijk voor ongeveer 18 procent van de Nederlandse uitstoot van broeikasgassen: 34,5 Mton van de in totaal 193 Mton CO₂-equivalent¹ (CBS, 2018). Figuur 1 is een overzicht van de verschillende bronnen van deze broeikasgassen uit de sector.

Figuur 1. Emissie van broeikasgassen door de landbouwsector

1. CO₂ is niet het enige broeikasgas, maar wel het belangrijkste. Om het effect van de verschillende broeikasgassen te kunnen vergelijken, heeft het IPCC ze omgerekend in CO₂-equivalenten (CO₂-eq).

Emissie broeikasgassen door landbouw

Bron: PBL (2018), Balans van de Leefomgeving 2018. Nederland duurzaam vernieuwen, Den Haag: PBL / Bewerking Greenpeace

De CO₂ zelf is vooral afkomstig van de energievretende glastuinbouw. Maar de vee-industrie veroorzaakt de broeikasgassen methaan (25 keer zo sterk als CO₂) en lachgas (298 keer zo krachtig als CO₂) en is daarmee 'goed' voor twee derde van de landbouuitstoot (PBL, 2018A).

Methaan komt vrij uit de ongelooflijke hoeveelheid mest die de intensieve veehouderij produceert én uit de pens van koeien, geiten en schapen. Ook de uitstoot van lachgas hebben we grotendeels aan mest te danken: dit ontstaat bij de omzetting van nitraat uit mest in de bodem en uit de ammoniak die op de grond neerslaat of bijvoorbeeld vrijkomt als (koeien)urine zich vermengt met mest.

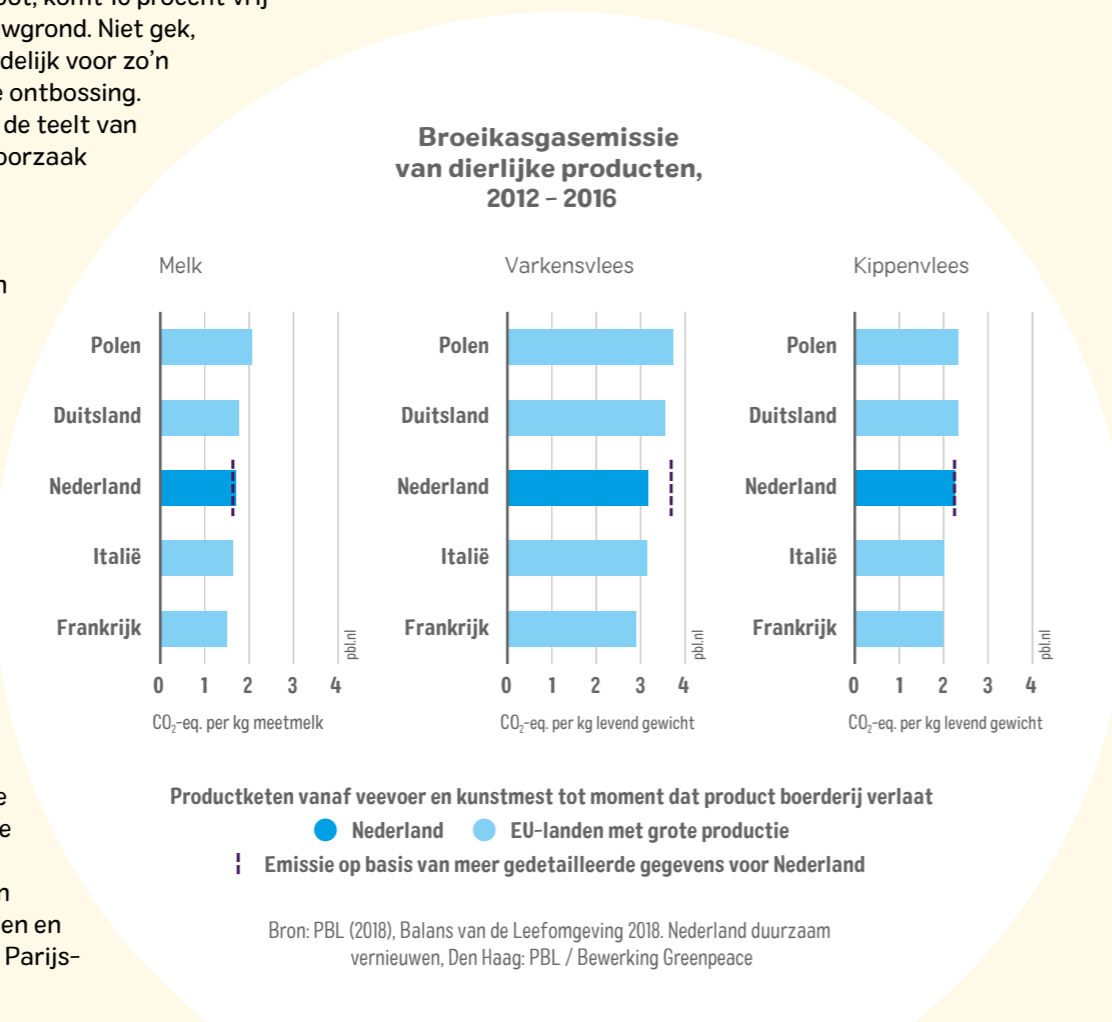
Volgens het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) stoot de vee-industrie zo 23 Mton CO₂-eq uit. Dat is 12 procent van de totale Nederlandse broeikasgasuitstoot (in 2017)! In feite stoten we nog veel meer uit voor onze vleesproductie: al die koeien, geiten en schapen eten veevoer (vaak soja) uit landen als Brazilië. De bossen die voor deze sojateelt tegen de vlakke gaan – denk aan de Cerrado – vind je niet terug in de uitstootstatistieken van het PBL. Van alle broeikasgassen die de wereld uitstoot, komt 10 procent vrij door ontbossing voor landbouwgrond. Niet gek, want landbouw is verantwoordelijk voor zo'n 80 procent van de wereldwijde ontbossing. Uitbreiding van de veeteelt en de teelt van veevoeder is de belangrijkste oorzaak van deze verwoesting.

Logische consequentie: we moeten de veestapel drastisch inkrimpen als we rampzalige klimaatverandering willen tegengaan. Dat concludeert ook de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) in haar recente strategische advies aan de Nederlandse regering (RLI, 2018). In haar kielzog stelt ook het PBL dat we minder vee moeten 'produceren' en consumeren, en meer plantaardige eiwitten (PBL, 2018A). Beperken we het tot de technische maatregelen die ze een jaar eerder doorrekende – zoals mestvergisting, aangepast veevoer en afbraak van methaan uit de lucht van stallen en mestopslag – dan halen we de Parijs-

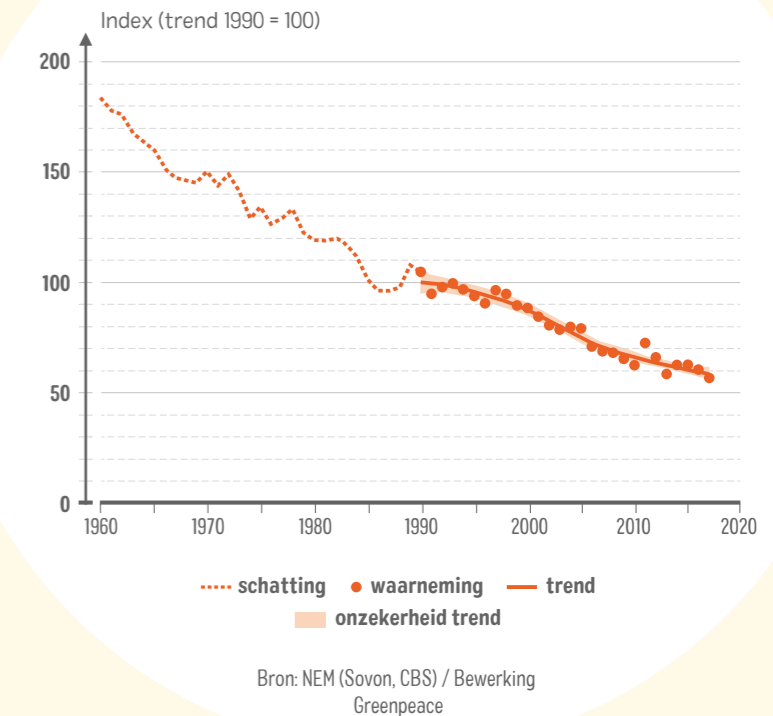
afspraken niet (in totaal leveren ze namelijk 'slechts' een vermindering op van 10 Mton CO₂-eq in 2050 – dan soupeerde de veestapel in zijn eentje de emissieruimte van de gehele economie op).

Inkrimping van de veestapel is een mondiale noodzaak, blijkt ook uit het IPCC-rapport (IPCC, 2018). Wereldwijd stoot de landbouw 14,5 procent uit van alle broeikasgassen die de mens de atmosfeer injaagt. Eet minder vlees en andere dierlijke eiwitten (zuivel), beveelt het IPCC dan ook aan – en zet zelfs een stapje buiten zijn klimaatboekje door ook te wijzen op de gezondheidsvoordelen van minder vleesconsumptie. Minder vee betekent minder broeikasgassen en minder ontbossing voor de verbouw van veevoer: tel uit je klimaatwinst.

Figuur 2. Broeikasgasemissies van dierlijke producten 2012-2016 in andere EU landen en belangrijke exportmarkten voor Nederlands product.

Boerenlandvogels in Nederland

Figuur 3. Boerenlandvogels in Nederland: (Bron: CLO 1479)

Maar de Nederlandse vlees- en zuivelproductie is toch al relatief klimaatvriendelijk? En verplaatsen we het (broeikasgas)probleem niet naar andere landen als we de veesector hier inkrimpen? Nee dus, is het antwoord op beide veelgehoorde vragen. Blonk Consultants vergeleek de duurzaamheid van de Nederlandse productie van onder meer melk, varkensvlees en kippenvlees met die van landen als Duitsland, Frankrijk en Italië. Nederland blijkt het qua klimaat-efficiëntie niet duidelijk beter of slechter te doen, zoals figuur 2 laat zien (Blonk, 2018). Bovendien moeten ook andere landen hun Parijsafspraken halen en dus onvermijdelijk hun vleesproductie sterk verminderen.

Natuur verdwijnt door vee-industrie

Dat maar liefst 76 procent van de insectenbiomassa (het gewicht van de insecten) in ruim een kwart eeuw was verdwenen uit een aantal kleine Duitse natuurgebieden, deed veel stof opwaaien (Hallmann et al., 2017). Een jaar later concludeerden Wageningse onderzoekers dat deze schokkende ontwikkeling zich hoogstwaarschijnlijk ook voordoet in Nederland (Kleijn et al., 2018). Intensivering van de landbouw is volgens de onderzoekers een van de belangrijkste aanjagers voor dit verlies aan biodiversiteit. Ze noemen vooral "het overvloedig gebruik van meststoffen – met name stikstof en fosfaat – en gewasbeschermingsmiddelen, vooral insecticiden."

Dit zorgt niet alleen direct voor het uitsterven van insecten, maar ook indirect via de uitstoot naar water en lucht. Aantasting van de natuur door de intensieve landbouw, ook door bijvoorbeeld versnippering van het landschap en het verdwijnen van schuilplaatsen voor insecten, heeft Nederland met een ongekend verlies aan biodiversiteit opgezadeld. We hebben nog maar 15 procent aan waardevolle natuur over in vergelijking met de onverstoorde situatie, beduidend minder dan elders in Europa volgens het Compendium voor de Leefomgeving (CLO 1440). Boerenlandvogels en graslandvlinders laten zien hoe triest het is gesteld met de boeren natuur in ons land: zie figuren 3 en 4.

“Aantasting van de natuur door de intensieve landbouw heeft Nederland met een ongekend verlies aan biodiversiteit opgezadeld.”

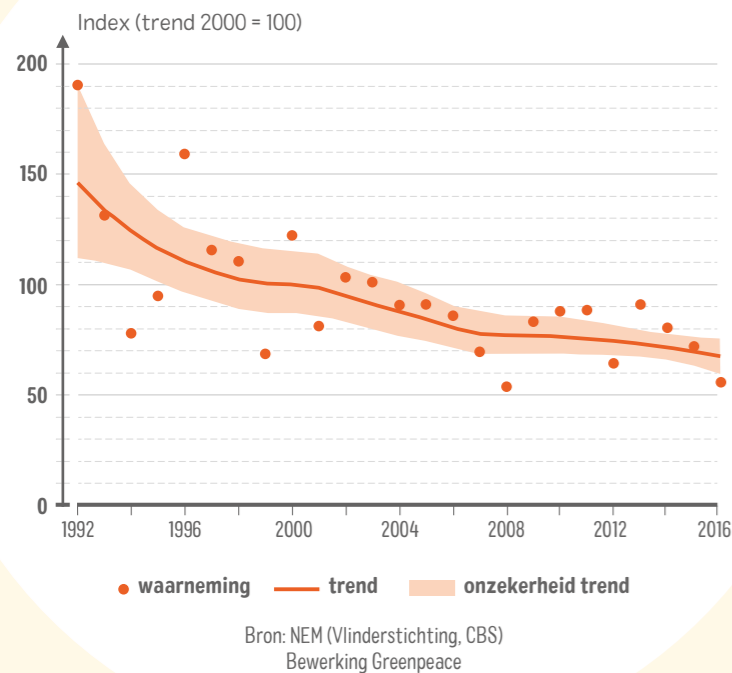
De teloorgang van deze soorten, die afhankelijk zijn van graslanden, maakt ook duidelijk hoeveel de vee-industrie bijdraagt aan de afname van biodiversiteit. Van de 1,8 miljoen hectare agrarisch landschap wordt 0,7 miljoen gebruikt als weidegrond en gras voor melkkoeien. Intensivering van deze industrie leidt tot vaker maaien, meer bemesting en meer koeien per hectare (Gies et al., 2014). Dit heeft al vele grutto's het leven gekost: de populatie is sinds 1960 afgenomen met 68 procent – met dank aan de intensieve melkveehouderij (CBS, 2017).

Stikstof verstikt natuurgebieden

Waar je heidelandschappen ziet veranderen in eentonige grasvlaktes, dieren zoals vlinders en andere insecten uit de duinen verdwijnen door gebrek aan voedsel, water vol (blauw)algen zit – daar is waarschijnlijk een overschot aan stikstof in de bodem beland. Stikstof die vanuit de landbouw de natuurgebieden is ingespoeld via slootjes

Dagvlinders in grasland

Twee recente uitspraken bieden nieuwe hoop voor de natuurgebieden: in november 2018 tikt het Europese Hof van Justitie Nederland op de vingers en zet plannen voor nieuwe vee-fabrieken op losse schroeven. De gevolgen van deze nieuwbouwplannen en van andere nieuwe stikstofbronnen moeten veel beter wetenschappelijk onderbouwd worden, vindt het Hof. Bovendien mag bij de beoordeling van de gevolgen van een nieuwe stikstofbron niet uitgegaan worden van toekomstige verbeteringen door bijvoorbeeld natuurbeheer. (ECJ, 2018). In diezelfde maand kwam het Nederlandse Openbaar Ministerie (OM) met het opzienbarende standpunt dat de veestapel in Nederland zal moeten krimpen. Dat is volgens het OM de enige manier om de grootschalige fraude met dierlijke mest fundamenteel te bestrijden: preventie door middel van minder mestproductie dus, in plaats van meer repressie zoals de regering wil. 'Zelfs als je onze capaciteit en die van de NVWA verdubbelt, heb je niet meer dan twee druppels op een gloeiende plaat', zegt het OM (NRC – 12 november 2018).

De voetafdruk van de vee-industrie

Figuur 4. Dagvlinders in grasland (Bron: CLO 1181)

en beekjes of als ammoniak uit de lucht is neergeslagen in de natuur. Daardoor groeien stikstofminnende planten (grassen, brandnetels, bramen) sneller en beter, en overwoekeren ze andere plantensoorten. De natuur raakt uit balans: planten- en diersoorten verdwijnen. Het tempo waarin de biodiversiteit achteruitgaat is licht gedaald dankzij maatregelen, maar absoluut niet snel genoeg.

Niet alle stikstof komt uit de landbouw, maar met 41 procent draagt ze wel het meest bij aan 'vermestende depositie' in natuurgebieden (CLO 0507); dat zijn meststoffen die uit de lucht neerslaan op de bodem. Ammoniak uit mest is het hoofdingrediënt van deze verstikkende mix – en van die mest komt 82 procent uit de rundveehouderij, 10 procent van varkens en iets minder dan 2 procent uit kippenstallen (CLO 0104). De ammoniak voedt niet alleen stikstofminnende planten, maar verzuurt ook de bodem van natuurgebieden. Ondanks ammoniakplafonds die de overheid stelde, is nog altijd driekwart van de natuur te veel vervuild (PBL, 2018A).

Hoeveel land neemt de vleesproductie eigenlijk in beslag? Daarover verschillen de wetenschappelijke meningen, maar dat het om gigantische oppervlakken gaat, is duidelijk. Alleen al voor graaslanden en de productie van veevoer lopen de schattingen uiteen van ongeveer 2,5 miljard hectare – de helft van alle landbouwgrond (Mottet et al., 2017) – tot driekwart of meer van alle landbouwgrond (Foley et al., 2011 en Stoll-Kleemann & O'Riordan, 2015). Ruim een kwart van alle land op aarde is nodig om vee te laten grazen.

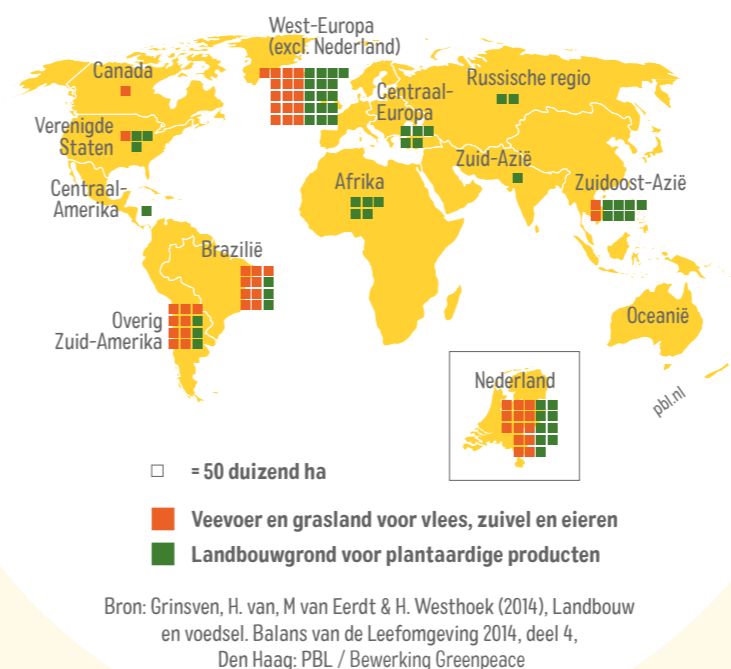
“Niet alle stikstof komt uit de landbouw, maar met 41 procent draagt ze wel het meest bij aan ‘vermestende depositie’ in natuurgebieden.”

Op sommige grond groeit enkel gras, dus gebruik als graasgrond is daar, mits duurzaam natuurlijk, de enige optie. Maar akkerland kan natuurlijk veel nuttiger gebruikt worden dan voor de teelt van veevoer. Zoals de teelt van eetbare gewassen voor mensen of bosaanplant om klimaatverandering tegen te gaan en biodiversiteit te behouden. Sterker nog, bossen worden juist gekapt om

© Jean-Luc Bertini / Greenpeace

Mondiaal landgebruik door Nederlandse consumptie van landbouwproducten, 2010

Figuur 5. Mondiaal landgebruik door Nederlandse consumptie van landbouwproducten, 2010 (PBL, 2014).

plaats te maken voor vee of de productie van veevoer. Alleen al tussen 1960 en 2011 veroorzaakten dierlijke producten 65 procent van alle veranderingen in landgebruik (Alexander et al., 2015). De vee-industrie is verantwoordelijk voor zo'n 30 procent van alle biodiversiteitsverlies door de wereldwijde voedselproductie (Westhoek et al., 2011).

Voor Nederland heeft het PBL heel nauwkeurig in kaart gebracht hoe groot onze consumptie-voetafdruk is als het gaat om landbouwproducten (zie figuur 5). Ongeveer de helft daarvan is nodig voor de consumptie van vlees en zuivel.

Onze vleesproductie neemt in de praktijk nog veel meer ruimte in beslag, omdat Nederland veel vlees exporteert. Van alle varkensvlees gaat bijvoorbeeld 80 procent de grens over. Bovendien eet Nederlands vee veel soja die, zoals we hierboven al aangaven, verbouwd wordt buiten ons land. Het PBL berekende in 2010 dat Nederland zo'n 2 procent van de (destijds) wereldwijd 950.000 hectare aan sojavelden gebruikte voor de eigen consumptie (Van Oorschot et al., 2012): tofu of andere vleesvervangers, maar vooral (90 procent) via het veevoer voor onze eieren en vlees- en zuivelproducten.

Vlees en onze gezondheid

Zowel de productie als de consumptie van vlees levert mensen gezondheidsproblemen op, zoals Greenpeace uiteenzet in 'Minder is Meer' (Tirado et al., 2018). Hoe zit dat in Nederland?

De Gezondheidsraad schrijft in de 'Richtlijnen goede voeding' dat het wetenschappelijk aannemelijk is dat er een verband bestaat tussen de consumptie van rood vlees en bewerkt vlees, en een hoger risico op beroerte, diabetes, darmkanker en longkanker. Bij bewerkt vlees, zoals worst en gerookt vlees is dit verband nog sterker dan bij 'puur' rood vlees. Ook wijst de raad op de ecologische voordelen van minder dierlijke eiwitten in ons dagelijkse menu (Gezondheidsraad, 2015).

Ziekmakende luchtvervuiling uit stallen

Wie denkt dat het leven op het platteland altijd goed is voor je gezondheid, heeft de onderzoeken naar de gevolgen van de vee-industrie voor omwonenden nog niet gelezen. Bijvoorbeeld de recente vervolgstudie naar het verband tussen wonen in de omgeving van geiten- en pluimveestallen en het voorkomen van longontsteking (Baliatsas et al., 2018). **De onderzoekers stellen vast, net als in de voorgaande studies, dat het aantal gevallen van longontsteking toeneemt binnen een straal van 2 km rond geitenhouderijen: in de onderzochte jaren 2014-2016 steeg dat zelfs met een kwart tot een derde. Dat komt neer op 130 vermijdbare gevallen van longontsteking per 100.000 omwonenden.**

Voor kippenstallen vonden de onderzoekers, in tegenstelling tot de eerdere onderzoeken, een minder sterk verband met het voorkomen van longontsteking bij omwonenden. Wel vonden ze dat in 2014 rond vleeskippenstallen. Maar reden tot juichen is er allerminst, vinden de (medisch) onderzoekers: 'Gezien de variatie tussen de observaties over eerdere jaren is het belangrijk om na te gaan of er daadwerkelijk sprake is van een trendbreuk na 2014 door op korte termijn de jaren 2017 en 2018 in de analyse te betrekken.' De conclusie van de LTO dat dit 'de dalende trend bevestigt' komt dus veel te vroeg (LTO, 2018).

Gezond en ongezond voedsel (Imamura et al. 2015)

Dieet component	Waarom 'gezond'/'ongezond'	
Fruit (100g/portie)	↓ Coronaire hartziekten, ↓ slokdarmkanker, ↓ longkanker, ↓ beroerte	GEZOND
Groentes, inclusief peulvruchten (100g/portie)	↓ Coronaire hartziekten, ↓ slokdarmkanker, ↓ beroerte	
Noten/zaden (100g/portie)	↓ Coronaire hartziekten, ↓ diabetes	
Volkoren producten (50g/portie)	↓ Coronaire hartziekten, ↓ diabetes	
Vis- en schaaldieren (100g/portie)	↓ Coronaire hartziekten, ↓ beroerte	
Rood vlees, onbewerkt (100g/portie)	↑ Diabetes, ↑ darmkanker	ONGEZOND
Bewerkt vlees (50g/portie)	↑ Coronaire hartziekten, ↑ diabetes, ↑ darmkanker	

Bron: GLOPAN, 2016. Global Panel on Agriculture and Food Systems for Nutrition. 2016. Foresight report: Food systems and diets: Facing the challenges of the 21st century. London, UK. 132 pp.
Bewerking Greenpeace

Figuur 6. Overzicht van gezondheidsgevolgen van plantaardige en dierlijke eiwitten. Bewerking van figuur uit: Tirado et al., 2018

De onderzoekers concentreerden zich op het verband tussen wonen in de buurt van stallen en het voorkomen van longontsteking, niet op de oorzaken van het gevonden verband. Wel concluderen ze dat 'een rol voor fijnstof en endotoxinen minder waarschijnlijk lijkt.' Daarom roepen ze op tot vervolgonderzoek. Wat buiten kijf staat, is dat leven in veedichte gebieden een serieus gezondheidsrisico oplevert: 'Uit een vergelijking met controlegebieden in delen van het platteland in Nederland met minder veehouderij bleek wederom dat in het studiegebied in Noord-Brabant en Limburg 50% à 60% vaker longontsteking wordt gediagnosticeerd.'

“De Q-koortsepidemie eiste 95 levens volgens een laatste telling van RadboudUMC. Nog eens 519 mensen verkeren in de gevarezone doordat zij een chronische vorm van Q-koorts opliepen, die onder meer tot ernstige hartproblemen kan leiden.”

Dierziekten besmetten mensen

Vee-fabrieken met veel dieren in de buurt van mensen... dat is vragen om problemen, stellen deskundigen. De GGD adviseerde naar aanleiding van het rapport van de commissie Alders over vee-fabrieken: bouw geen intensieve veehouderij in een straal van 250 meter van woonkernen (GGD, 2011). Domweg omdat het risico op zoönosen (veeziekten die op mensen kunnen worden overgedragen) te groot is, met de Q-koortsepidemie als afschuwelijk voorbeeld. Naar schatting 50.000 tot 100.000 Nederlanders raakten tussen 2005 en 2011 besmet met de bacterie *Coxiella burnetii*, die vooral wordt overgedragen door geiten en schapen. De bekendste manier om besmet te worden, is het inademen van stof van boerderijen waar deze dieren gehouden worden.

De Q-koortsepidemie eiste 95 levens volgens een laatste telling van RadboudUMC. Nog eens 519 mensen verkeren in de gevarezone doordat zij een chronische vorm van Q-koorts opliepen, die onder meer tot ernstige hartproblemen kan leiden (UMC Utrecht, 2018). En 800 tot 1.000 mensen kampen met het Q-koortsvermoeidheidssyndroom. Deze uitbraak in Nederland is nog altijd uniek voor de wereld. Maar of het de laatste keer is, daaraan twijfelen de slachtoffers volgens de Ombudsman. Behalve het feit dat zij zich ernstig in de steek gelaten voelen door de overheid "...is er bij Q-koortspatiënten nog steeds wantrouwen en angst of bij een nieuwe uitbraak van Q-koorts of een andere zoönose, het nu beter geregeld zou zijn door de overheid. De komst van vee-fabrieken voor geiten in met name Noord-Brabant wakkert dat gevoel van wantrouwen en angst aan." (Ombudsman, 2017)

Ook in andere gevallen ging het mis, hoewel met minder grootschalige en dodelijke gevolgen. Zo verspreidde een type vogelgriep zich in 2013 naar mensen; zij kregen oogontstekingen en luchtwegklachten, variërend van een verkoudheid tot longontsteking. En in 2018 heerst in de helft van alle varkenshouderijen hepatitis E (WUR - bioveterinary research, 2018), die - hoewel de kans klein is - kan worden overgedragen op mensen via bijvoorbeeld drinkwater, leverworst en uitwerpselen van varkens. Een besmetting met hepatitis E leidt tot leverontsteking en verschijnselen als vermoeidheid, lichte koorts, soms pijn in de bovenbuik en misselijkheid (RIVM, 2018). De vleesindustrie stelt dat het risico op besmetting verwaarloosbaar klein is (Stichting Vlees.nl, 2018). Maar het Voedingscentrum raadt risicogroepen af om een aantal typen varkensvleesproducten te eten (Voedingscentrum, 2018).

Een ander gezondheidsrisico dat we te danken hebben aan de intensieve veehouderij, is de verontrustende resistentie van bacteriën tegen antibiotica. Zo bevatten varkens en kalveren vaak de 'ziekenhuisbacterie' MRSA en komt de ESBL-bacterie veel voor bij kippen: twee voorbeelden van resistente bacteriën die behandeling met antibiotica moeilijk maken. Varkensboeren en hun familieleden worden vaak apart gelegd in ziekenhuizen

© Fred Dott / Greenpeace

(MRSA-net, 2018). Uit onderzoek van het VU Medisch Centrum bleek dat 63 procent van deze boeren – en 10 procent van hun familieleden – besmet is met MRSA (Van Cleef, 2016).

De oorzaak van groeiende antibioticumresistentie is volgens de Verenigde Naties het (veelvuldig en preventief) antibioticagebruik in de vee-industrie (WHO, 2017). De Wereldvoedsel- en landbouworganisatie (FAO) en de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) waarschuwen met name voor de aangetoonde resistentie van ziekteverwekkers als salmonella en de campylobacter, en roepen overheden op tot gecoördineerde actie. In Nederland, waar het antibioticagebruik in de afgelopen jaren verminderde, is ook de resistentie bij bacteriën afgenomen (CLO 5650).

Vee-industrie = dierenleed

Kleine hokjes, vee-fabrieken... de schaalvergroting en intensivering in de vee-industrie heeft de leefruimte voor dieren steeds verder verkleind. Dieren zijn productiemiddelen geworden in de fabriek die boerderij heet. Voor dierenwelzijn is in deze industrie geen plaats, integendeel: vanaf het moment dat een kuiken, big of

kalf in deze wereld terecht komt, start een lijdensweg die pas eindigt in het slachthuis.

De problemen die de schaalvergroting oproept, worden bestreden met hartverscheurende ingrepen en zorgen voor slechte leefomstandigheden. Miljoenen legkippen zitten opgesloten in krappe kooien, de staarten van varkens worden afgeknipt zodat ze niet in elkaars staart bijten en melkkoeien krijgen eens per jaar een kalfje dat direct na de geboorte wordt weggehaald, zodat haar melkproductie – voor mensen – op peil blijft.

Greenpeace vindt dat deze problemen structureel moeten worden opgelost: de veehouderij moet ecologisch en diervriendelijk zijn. Wat dit betekent, zetten we uiteen in 'Minder is meer'. In het kort komt dat hierop neer:

- 1 Geen vee-fabrieken, waarbij dieren binnen opgesloten zijn en individueel of dicht op elkaar in kooien worden gehouden.
- 2 Geen preventieve, niet noodzakelijke ingrepen bij dieren, zoals het onthoornen van geiten en het 'couperen' van varkensstaarten.
- 3 Een bij het dier passende omgeving, zoals struiken voor kippen en modderpoeltjes voor varkens.
- 4 Voorkomen van dierenmishandeling in de hele productieketen.

De 'Ongeriefanalyse' van Wageningen UR Livestock Research moet duidelijk maken of dierenwelzijnsbeleid effectief is. In 2007 maten de onderzoekers voor het eerst het welzijn van dieren in de Nederlandse vee-industrie aan de hand van twaalf criteria op het gebied van:

- gedrag – bijvoorbeeld natuurlijk gedrag of angst;
- gezondheid – bijvoorbeeld verwondingen of ingrepen;
- fysiek en fysiologisch comfort – bijvoorbeeld ligcomfort of bewegingsgemak;
- voeding – bijvoorbeeld vochtverstrekking.

Omdat deze criteria 'in het veld' onvoldoende systematisch worden bijgehouden, stellen de onderzoekers de analyse samen door deskundigen uit de praktijk een uitvoerige vragenlijst te laten invullen. In 2011 herhaalden ze dit onderzoek en concludeerden dat het totale ongerief verminderd was bij alle diergroepen. Maar bij een aantal dieren bleek de situatie verslechterd ten opzichte van 2007; zo kregen bijvoorbeeld minder koeien weidegang (Leenstra et al., 2011). Pas in 2018 werd de ongeriefanalyse opnieuw uitgevoerd, nu in opdracht van Wakker Dier en beperkt tot het welzijn van vleeskuikens. Hieruit bleek dat pluimveehouders de bedekking van stalvloeren hadden aangepast om pootproblemen te verminderen, en de kuikens wat meer prikkels gaven om hun natuurlijke gedrag te stimuleren. (Wageningen Livestock Research, 2018)

Wat uit deze analyses pijnlijk duidelijk wordt, is dat de vee-industrie haar nijpende problemen niet structureel aanpakt. Kleine stapjes en beperkte technische ingrepen moeten het leven van de dieren iets minder onaangenaam maken.

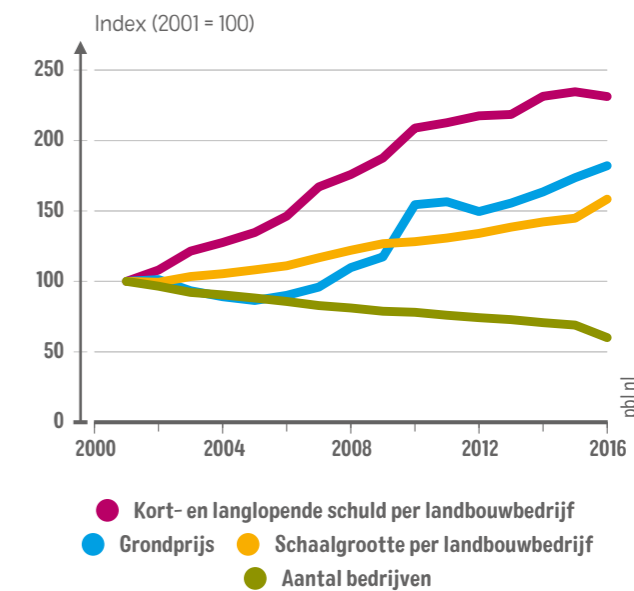
Net als bij milieuproblemen verandert er niets aan het systeem. Kijk bijvoorbeeld naar de varkens, van nature zeer onderzoekende dieren. Doordat ze in stallen helemaal niets hebben om hun nieuwsgierigheid op te botvieren, bijten ze in elkaars staarten (en oren). Stress, roostervloeren, schadelijke gassen en kleine volle hokken verergeren dit probleem (EFSA, 2007 in: Leenstra et al., 2011). Wat doen varkenshouders hiertegen? Ze knippen (onverdoofd) de staarten van jaarlijks meer dan 20 miljoen biggen af en branden ze dicht – een zeer pijnlijke aangelegenheid omdat in de biggenstaart veel zenuwen zitten. Een structurele oplossing zou zijn om de varkens meer ruimte te geven en ze naar buiten te laten gaan. Dat past echter niet in de grootschalige varkenshouderij waarmee boeren hun geld proberen te verdienen.

Boeren in de knel

Hoe zit het eigenlijk met dat boereninkomen? Niet zo best, blijkt uit de statistieken. In 2016 leefde maar liefst 44 procent van de boerengezinnen onder de armoedegrens (formeel: lage-inkomensgrens). Voor melkveeboeren was de situatie dat jaar nog slechter (54 procent) en ook onder varkenshouders, die toch gemiddeld € 1,8 miljoen op hun bedrijfsbalans hebben staan, vierde de armoede hoogtij: 43 procent verdiende minder dan in Nederland minimaal noodzakelijk wordt geacht (Agrimatie, 2018 & WUR Bedrijvennet). Deze beroerde sociaal-economische omstandigheden gaan boeren niet in de koude kleren zitten. Er zijn serieuze aanwijzingen dat in Nederland, net als in bijvoorbeeld Frankrijk, boeren vaak depressief zijn en zelfmoord onder boeren vaker voorkomt dan in andere beroepsgroepen. Zowel politiek als boerenorganisaties zoeken naar ondersteuning voor boeren, zoals psychische hulp.

Figuur 7. Overzicht van schulden, schaalgrootte en aantal bedrijven in de hele agrarische sector Uit: PBL, 2018B.

Samenhang grondprijs, schuld per landbouwbedrijf, schaalgrootte en aantal bedrijven

Bron: PBL (2018), Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw. Voorwaarden voor verandering. Den Haag: PBL
Bewerking Greenpeace

Dus wie denkt dat de grotere schaal van boerderijen de bankrekening van boeren heeft gespekt, heeft het mis. Hoe groter het bedrijf, hoe hoger de kosten. Melkrobots en andere automatiseringstechnieken, luchtwassers om de milieugevolgen (een beetje) te beperken... het vergt allemaal grote investeringen en dus schulden voor de boer (figuur 7). Als reactie proberen de boeren nog meer liters melk en nog meer kilo's vlees te produceren. Maar ook het eiwitrijke veevoer dat ze daarvoor nodig hebben, drijft de maandelijkse rekening verder op. Ook de veel te grote hoeveelheden mest die alle koeien en varkens in de volautomatische vee-fabrieken produceren, zijn een kostenpost: de overtollige mest moet verwerkt worden.

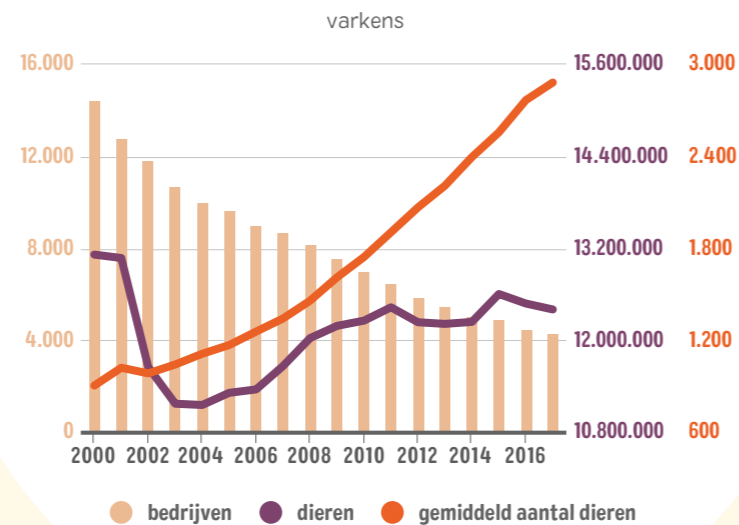
Niet voor niets zijn in de afgelopen achttien jaar 42.000 boeren met hun bedrijf gestopt, dat is 43 procent. Voor het milieu, onze gezondheid en het dierenwelzijn levert dat overigens niets op: de bedrijven die overbleven hebben hun schaal enorm vergroot. Uitstoot van een aantal vervuilende stoffen is wel iets gedaald in de laatste jaren, maar door schaalvergroting en concentratie zijn de problemen lokaal juist verergerd. In vrijwel alle agrarische sectoren is de productie zelfs toegenomen. Minder boeren maken gewoon meer (CBS Statline, 2018). Ook in de kippen-, varkens-, en melkveehouderij zijn deze intensivering en schaalvergroting heel duidelijk zichtbaar. Figuur 8, 9, en 10 zijn een weergave van schaalvergroting en intensivering in deze sectoren.

Boeren willen verandering

Meer dan 80 procent van de Nederlandse boeren en boerinnen wil graag overstappen op natuurvriendelijke methoden. Bijna de helft zegt dat ze binnen tien jaar willen overschakelen naar een duurzamer vorm van landbouw. Dat blijkt uit een uitvoerig opinieonderzoek door Geelen Consultancy in opdracht van Trouw (Geelen Consultancy, 2018 & Trouw, 2018). Maar de boeren zitten in een wurggreep van schulden, investeringen en lage marges op hun producten, analyseert het PBL in 'Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw'.

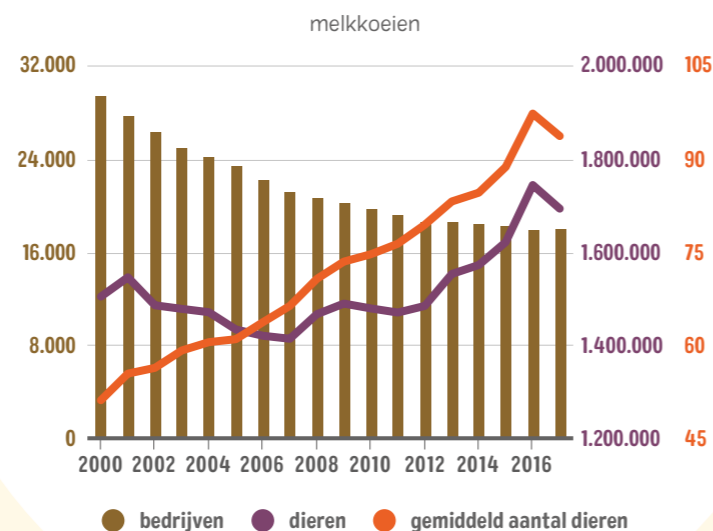
Eenmaal op het pad van schaalvergroting en intensivering is het lastig omkeren – lees: verduurzamen – voor boeren. Vier 'padafhanke-lijkheden' duwen de boeren steeds weer terug op dezelfde, heilloze weg. Het PBL noemt in het rapport

Aantal bedrijven, aantal dieren en dieren per bedrijf

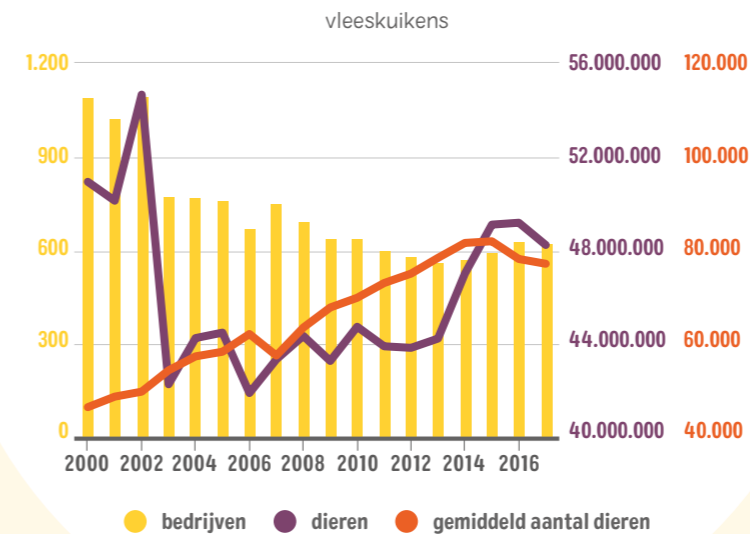
Bron: CBS-Landbouwtelling /
Bewerking Greenpeace

Aantal bedrijven, aantal dieren en dieren per bedrijf

Bron: CBS-Landbouwtelling /
Bewerking Greenpeace

Aantal bedrijven, aantal dieren en dieren per bedrijf

Bron: CBS-Landbouwtelling /
Bewerking Greenpeace

de 'materiële padafhankelijkheid': boeren hebben in machines en stallen geïnvesteerd. Kleine aanpassingen kunnen ze financieel en organisatorisch wel handelen, maar structurele veranderingen zijn moeilijker. De 'cognitieve padafhankelijkheid' verwijst naar de gespecialiseerde kennis en ervaring van boeren die een omslag in de weg staat. De 'financiële padafhankelijkheid' heeft alles te maken met het investeringsbeleid van banken: zij geven vooral leningen voor een bedrijfsmodel dat is gebaseerd op efficiency en kostenvermindering. Als laatste noemt het PBL de 'regulatieve padafhankelijkheid', waar boeren ook al weinig greep op hebben: beleidsmakers kiezen eerder voor doorgaan op dezelfde weg dan voor het ontwikkelen van (fundamenteel) nieuw beleid. (PBL, 2018B)

Hoe nu verder? Minder en beter

"Er is een structurele verandering van het landbouw- en voedselsysteem nodig om én de druk op de leefomgeving substantieel te laten afnemen én een (alternatief) verdienmodel voor boeren te behouden. Essentieel onderdeel daarvan is: meer plantaardige en minder dierlijke eiwitten gaan produceren en consumeren." (PBL, 2018A)

De vee-industrie in Nederland (en daarbuiten) is vastgedraaid en staat op het kruispunt van een aantal crises tegelijk. Zowel voor klimaat, natuur, de gezondheid van consumenten en omwonenden van stallen, de dieren en voor de boeren zelf is het noodzakelijk dat er snel een uitweg komt. Gelukkig bestaan er oplossingen voor een betere, ecologische dierhouderij en schakelen steeds meer voedselproducenten en consumenten over van dierlijke naar plantaardige eiwitten – zoals ook duidelijk wordt in het kader 'Rabobank, spaar de aarde en investeer in plantaardig' in hoofdstuk 3. Het overgrote deel van de boeren wil wel op een andere manier gaan produceren, maar is zelf ook slachtoffer van de manier waarop we ons voedselsysteem nu hebben ingericht: steeds meer van hetzelfde produceren voor te lage prijzen.

Onze vee-industrie moet toe naar een fundamenteel andere dierhouderij. Stoppen met denken in kleine technische aanpassingen ('innovaties') die de mega-problemen van intensivering en schaalvergroting niet oplossen. Integendeel, zo draait het systeem zichzelf alleen maar vaster. De financiering van de vee-industrie speelt daarbij een sleutelrol en de masterkey is in handen van de boerenbank: Rabobank.

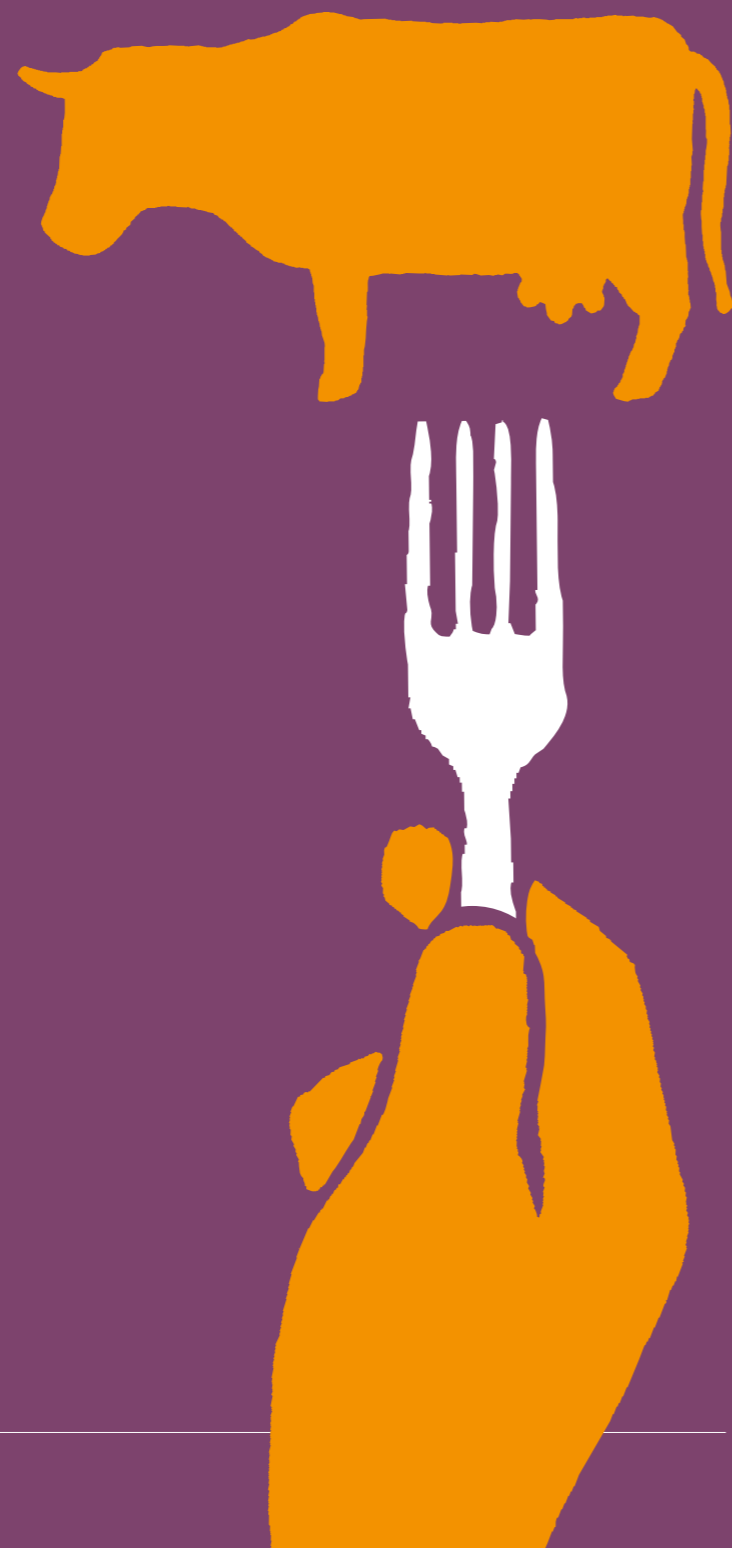
Figuur 8, 9, en 10. Schaalvergroting in beeld: een weergave van het aantal boerenbedrijven, het totaal aantal dieren in Nederland en het aantal dieren per bedrijf op basis van data uit CBS landbouwtelling en bewerkt door Wageningen Economic Research. Sommige verwonderlijke schommelingen in de grafieken zijn te verklaren door de manier waarop statistieken worden vastgelegd of gepresenteerd. (Bron: Agrimatie, 2018B)

“Niet voor niets zijn in de afgelopen achttien jaar 42.000 boeren met hun bedrijf gestopt, dat is 43 procent. Voor het milieu, onze gezondheid en het dierenwelzijn levert dat overigens niets op: de bedrijven die overbleven hebben hun schaal enorm vergroot.”

hoofdstuk twee

Rabobank, bankier van de vee-industrie

Rabobank – wat voor vlees hebben we in de kuip?

Er is één naam die altijd naar voren komt als het gaat om de financiering van de Nederlandse vlees- en zuivelindustrie: de Rabobank. De 'boerenbank heeft veel invloed op de manier waarop deze industrie reilt en zeilt, via kredietverstrekking (en met name de voorwaarden die ze daarbij stelt) en adviezen aan boeren. Greenpeace onderzocht hoe die invloed er concreet uitziet; we onderscheiden daarbij vier stappen, waarbij we meer dan 80 documenten onder de loep namen (zie figuur 11). In dit hoofdstuk staan, waar nodig, verwijzingen naar een aparte bronnenlijst die je achterin het rapport vindt. Ook verwijzen we naar een aantal uitspraken die de bank deed tijdens de gesprekken die we voerden.

Voordat we ons verdiepen in het veehouderijbeleid van de Rabobank: hoe zit de boerenbank precies in elkaar? De Rabobank Groep bestaat uit Coöperatieve Rabobank U.A. en de aangesloten dochterondernemingen in Nederland en in het buitenland. Eind 2017 had Rabobank Groep 43.810 werknemers en in totaal € 603 miljard op de balans staan. De Rabobank Groep is internationaal actief in circa veertig landen in Europa, Noord-Amerika, Australië, Nieuw-Zeeland, Latijns-Amerika, Azië en Afrika; het hoofdkantoor staat in Utrecht.

De Rabobank is een coöperatie en in eigendom van 1,9 miljoen leden (klanten) die meepraten en meebeslissen over de koers van de bank. Daarin verschilt de bank van veel andere banken die beursgenoteerd zijn of in handen van de overheid. Er is een algemene ledenraad van dertig tot vijftig leden die wordt voorgezeten door de voorzitter van de Raad van Commissarissen. [1] De Rabobank heeft 8,4 miljoen klanten wereldwijd, waarvan 7,3 miljoen in Nederland (6,5 miljoen particulier en 0,8 miljoen zakelijk). De bank biedt onder meer hypotheek, zakelijke bankrekeningen en (persoonlijke en zakelijke) leningen aan voor kleine en grote klanten. [2]

“Er is één naam die altijd naar voren komt als het gaat om de financiering van de Nederlandse vlees en zuivelindustrie: de Rabobank.”

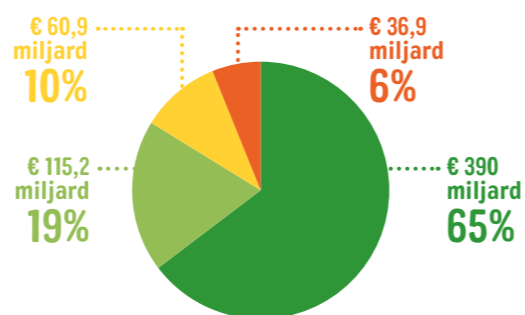
ONDERZOEKS-VRAAG	METHODE	GEBRUIKTE BRONNEN
Welk beleid heeft de Rabobank over veehouderij (op papier)?	Analyse van de belangrijkste beleidsdocumenten van de Rabobank Groep en lokale banken	Beleid gericht op milieu & klimaat, biodiversiteit, dierenwelzijn en veehouderij
Welk advies en onderzoek over vlees en zuivel stelt de bank beschikbaar voor de agrisector?	Analyse van onderzoek en publicaties van Rabo Research	Publiek beschikbare marktanalyses, adviezen en andere documenten in media en vakbladen
Welke rol speelt het veehouderijbeleid in de kredietverlening / het verstrekken van krediet aan boerenbedrijven?	In kaart brengen en beoordelen van sturingsinstrumenten die de Rabobank gebruikt in zijn afspraken en contacten met klanten	Krediethandleiding, duurzame klantfoto, kredietverstrekking, actieve klantengagement en groenleningen
Wat zijn de uitkomsten van het investeringsbeleid van de Rabobank in de vee industrie praktijk?	Analyse van de rol van de Rabobank in actuele ontwikkelingen en uitbreidingsplannen in de vee industrie	Mestfraudedossier NRC, visie sanering varkenssector en uitbreidingsplannen m.b.v. Kadaster en Kamer van Koophandel

Figuur 11. Schematische weergave van onderzoeksvragen, methode en gebruikte bronnen in het onderzoek naar de invloed van de Rabobank op de vee-industrie.

© Varkens in nood

Aandeel van investeringen in de Agri & Food sector op de balans van Rabobank

Bron: Rabobank Annual report 2017
Bewerking Greenpeace

Figuur 12. Aandeel van investeringen in de Agri & Food sector op de balans van Rabobank

Rabobank is relatief decentraal georganiseerd: de 103 lokale Rabobanken in Nederland zijn behoorlijk zelfstandig. De lokale banken leveren verschillende financiële diensten aan diverse consumenten: van jongeren tot startende bedrijven en van MKB-bedrijven tot het grootbedrijf.[3] Lokale banken zijn ook actief in het segment Food & Agri. (Boeren)bedrijven hebben vaak een langjarige relatie met een accountmanager of agrarisch adviseur van de lokale Rabobank. De lokale banken hebben ook een eigen ledenraad; in agrarische regio's zie je daarin veel boeren.

De afdeling RaboResearch doet onderzoek waarmee klanten van de bank worden geadviseerd over groeimogelijkheden in hun markt en attendeert klanten op wettelijke belemmeringen in die markt.[4] Van de 140 analisten van RaboResearch werken er minstens 80 aan het onderzoek voor de landbouw- en voedingssector bij de aparte afdeling Food & Agribusiness Research.

Rabobank, de financier 'van zaadje tot karbonaadje'

De binnen- en buitenlandse investeringen in de food- en agrisector door de Rabobank maken een fors deel uit van de totale balans van de bank, zoals duidelijk wordt uit Figuur 12 op basis van cijfers uit het Rabobank Annual Report [5].

In 2017 financiert Rabobank 85% van de Nederlandse agrarische bedrijven.[5] Onduidelijk is of dit een percentage is van het aantal bedrijven of van het totale investeringen in de sector. Rabobank is dus met recht een boerenbank te noemen. Andere banken hebben een veel lager marktaandeel in deze sector: ABN AMRO claimt een marktaandeel van 15 procent (volume) en 12 procent (bedrijven).[6] ING zegt zo'n 7 procent marktaandeel te hebben. [7] Dat dit samen meer dan 100 procent is, heeft waarschijnlijk te maken met verschillende definities van volume en aantallen.

Rabobank geeft geen cijfers van het aantal boerenbedrijven dat klant is. Als we ervan uitgaan dat de investeringen gelijk verdeeld zijn over alle food- en agrisectoren zou de Rabobank zo'n 47.000 boerenbedrijven als klant hebben, waarvan ongeveer 29.000 tot de vee-industrie behoren. Dat is namelijk 85 procent van de 54.840 boerenbedrijven die Nederland volgens het CBS eind 2017 telde, waarvan er 34.346 actief waren in de veehouderij. [8]

Financiering van de vlees- en zuivelindustrie

Tabel 1 laat zien hoe groot de waarde is van de uitstaande leningen bij bedrijven in de vee-, vlees- en zuivelindustrie volgens het meest recente en gedetailleerde overzicht van Rabobank (december 2017). [9] In vergelijking met andere sectoren neemt de zuivelindustrie een groot deel van de totale kredietportefeuille in beslag. De bank heeft volgens eigen zeggen investeringen in 17 van de 20 wereldwijd grootste zuivelbedrijven [10]. Ook de leningen aan de vleesindustrie springen eruit. Verder valt op dat de bank niet alleen leningen verstrekt aan boeren, maar ook aan andere schakels in de vlees- en zuivelketen, zoals de teelt van sojabonen (voor veevoer) en de bestrijdingsmiddelen en kunstmest die daarbij gebruikt worden. De Rabobank financiert de verwerking van soja, de handel in granen en de veevoerproductie, diermedicijnen, agrarische machines, de zuivelverwerking, slachterijen én de handel in vlees en zuivel. Conclusie: de Rabobank IS de vee-industrie, van zaadje tot karbonaadje.

	Segment food- en agrimarkt	x miljoen euro
VLEES	Rundvlees boerderijen	6.473
	Rundvlees en ander bedrijf	723
	Varkenshouderij	2.108
	Pluimveehouderij (incl. eieren)	1.504
	Schapen- en geitenhouderij	1.871
	Andere dierenproductie	1.301
	Ondersteuning dierenproductie	128
	Vlees(waren) groothandel en pluimvee	241
	Vee groothandel	141
	Slachterij- en vleesverwerking	1.349
Totaal Vlees	15.839	
ZUIVEL	Melkveehouderij	19.819
	Zuivelproducten groothandel	615
	Zuivel producten bedrijven	1.742
Totaal Zuivel	22.176	
LANDBOUWINPUT EN -TECHNIEK	Pesticide en andere agrochemie	1.699
	Boerderij supplies/grondstoffen	835
	Landbouw/tuinmachine	1.413
	Diervoeding	256
	Totaal Landbouwinput en -techniek	4.203
SOJA	Sojabonen productie	2.364
	Totaal Soja	2.364
TOTAAL	44.582	

Tabel 1. Uitstaande leningen aan een selectie van subsectoren in de landbouw en vee-industrie in 2017 Bron: Rabobank 2017, Rabobank loan portfolio overview. / Bewerking Greenpeace

Duurzaamheidsbeleid van de Rabobank onder de loep

“Sommige innovaties zijn gewoon geen goed idee, omdat ze niet zijn rond te rekenen. De bank moet werken met spaargeld van klanten, en dat vraagt om prudentie. Wellicht, kunnen boeren met hun duurzame plannen terecht bij een durfinvesteerder, of kunnen ze een crowdfunding-actie op touw zetten.” [11]

Deze onthullende woorden sprak directeur Ruud Huirne van Rabobank Food & Agri Nederland tijdens een discussie over verduurzaming van de landbouw, bij de presentatie van het essay ‘Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw’ door het PBL. Is de uitlating tekenend voor de opstelling van de Rabobank? We nemen het duurzaamheidsbeleid van Rabobank onder de loep.

In het (internationale) Beleidskader Duurzaamheid van de Rabobank Groep wordt de visie van de bank op duurzaamheid en duurzame ontwikkeling beschreven. De tekst maakt een onderscheid tussen de inzet van de bank enerzijds en haar verwachtingen van zakelijke klanten en andere zakenrelaties anderzijds. Voor zijn vee-industriebeleid zijn de secties over klimaat en milieu, biodiversiteit, dierenwelzijn en veehouderij het meest relevant. [12]

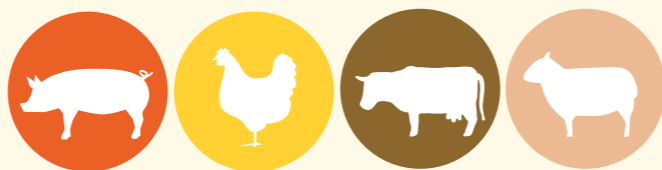
Klimaat en milieu

Het klimaat- en milieubeleid is in het beleidskader vaag en niet concreet verwoord, mogelijk omdat dit geldt voor alle economische sectoren en de tekst dus heel globaal is. Ook de verwachtingen aan klanten zijn vrijblijvend: de Rabobank verwacht van klanten onder meer dat zij zich ‘bewust zijn’ van hun potentiële impact op het milieu, en ‘ernaar streven’ deze impact te vermijden of, wanneer dit niet mogelijk is, deze te ‘minimaliseren’. Ook wil de bank dat klanten ‘zich bewust’ zijn van de milieurisico’s in hun waardeketen en alleen zaken doen met partijen die kunnen aantonen dat zij sectorspecifieke erkende standaarden en praktijken hanteren. Natuurlijke hulpbronnen dient de klant ‘efficiënt en optimaal’ te gebruiken en klanten die potentieel veel broeikasgassen uitstoten, moeten ‘alternatieven overwegen’ en opties implementeren om hun directe en indirecte uitstoot terug te dringen.

In andere documenten wordt het klimaatbeleid van de Rabobank wat concreter. Zo wordt in het factsheet ‘Ons aandeel in een beter klimaat’ in een infographic kort opgesomd hoe de bank werkt aan klimaatoplossingen, onder meer door ‘verduurzaming van de voedselketen’. [13]

In internationale rondetafels (Round Tables) over ‘verantwoorde’ soja, zuivel en ‘duurzaam’ rundvlees waaraan de Rabobank bijdraagt, stelt de industrie samen met ngo’s voorwaarden op voor verduurzaming van de ketens. Deze aanpak leidt niet tot de noodzakelijke vermindering van de vlees-, zuivel- en veevoerproductie, maar zet hooguit kleine stapjes binnen een fundamenteel onduurzaam landbouwsysteem. Zo wordt een echte oplossing op de lange baan geschoven.

Verder werkt de Rabobank samen met Friesland Campina en het WNF aan de biodiversiteitsmonitor melkveehouderij om de stand van (nuttige) natuur op melkveehouderijen te meten. [14] Ook de CO₂-uitstoot per liter melk of hectare wordt gemeten, alleen zonder duidelijk te maken hoe die uitstoot omlaag moet. Probleem is dat deze manier van klimaatimpact meten boeren ertoe aanzet nóg meer melk uit een koe te halen, zodat de CO₂-uitstoot per koe vermindert. Intensivering dus, terwijl alleen vermindering van het aantal koeien echt zoden aan de dijk zet. In de paragraaf over biodiversiteit komen we terug op de Biodiversiteitsmonitor.

‘Rabobank vindt een verdere inkrimping van de veestapel voor emissiedoelstellingen niet wenselijk.’

De Rabobank vertrouwt volledig op technische maatregelen binnen het huidige landbouwsysteem en vindt krimp van de veestapel onwenselijk. Dit maakt de bank ook duidelijk op zijn website: *‘De Rabobank vindt een verdere inkrimping van de veestapel om emissiedoelstellingen te behalen in de huidige situatie niet wenselijk. Een kleinere Nederlandse veestapel zal de mondiale vraag naar zuivel niet beïnvloeden. Er zal enkel een verplaatsing van de melkproductie en veestapels plaatsvinden naar regio’s met een hogere CO₂-uitstoot per kilogram melk. Klimaatverandering is immers niet gebonden aan landsgrenzen.’* [15]

Zoals we in hoofdstuk 1 lieten zien, klopt deze bewering niet. Uit onderzoek blijkt juist dat de negatieve klimaatimpact van Nederlandse melk even groot of zelfs groter is dan die in andere landen (Blonk, 2018).

Eerlijke Bankwijzer – Energie

Ondanks het door de Rabobank zelf gerapporteerde grote Nederlandse portfolio aan investeringen in duurzame energie toonde onderzoek van de Eerlijke Bankwijzer aan dat de Rabobank wereldwijd in de periode 2016-2017 ongeveer evenveel uitleende aan fossiele (1,4 miljard euro) als aan duurzame energiebedrijven. Het percentage ‘fossiel’ in Rabobanks energieleningen steeg daarmee van 51 procent in 2013-2014 naar 55 procent in 2016-2017.

Biodiversiteit

Het biodiversiteitsbeleid van de Rabobank is net zo vrijblijvend als het klimaatbeleid. Klanten worden niet getoetst en verantwoordelijk gehouden voor de schade aan de biodiversiteit die ze berokkenen. De bank zegt “te streven naar een netto positieve impact op biodiversiteit”, onder andere door “bij voorkeur geen deel te nemen aan transacties die direct zijn gerelateerd aan ontbossingsactiviteiten”. [5] Van klanten verwacht de Rabobank dat zij “inzicht hebben in hun potentiële effecten op biodiversiteit en ecosysteemdiensten.” [5]

Voor klanten in de Nederlandse vee-industrie zijn vooral de volgende verwachtingen relevant: [5]

- niet bijdragen aan een netto-afname van de populatie van bedreigde dieren;
- *ernaar streven* geen negatieve impact op de biodiversiteit en ecosysteemdiensten te veroorzaken of daaraan bij te dragen of, *wanneer dit onmogelijk is, deze impact te minimaliseren*;
- *ernaar streven* om een netto-positieve impact te hebben op biodiversiteit en ecosysteemdiensten.

Ook hier is de Biodiversiteitsmonitor van belang, in het bijzonder voor de Nederlandse melkveehouderij. Hoewel het goed is om de stand van de biodiversiteit te meten, is wetenschappelijk al jaren duidelijk wat de oorzaak is van de achteruitgang van onder meer vogels en vlinders in onze graslanden: door te veel koeien, hoge bemesting, minder koeien in de wei – maar in de stal –, veelvuldig maaien en, vaak inzaaien, het verdwijnen van bloemen en kruiden te veel koeien (zie hoofdstuk 1). Kortom: de intensieve melkveehouderij. Wat ontbreekt, ook in dit Rabobankbeleid, is concrete actie om het tij te keren. Vermindering van ammoniakuitstoot speelt een belangrijke rol in de Biodiversiteitsmonitor. Zolang de monitor geen concrete voorwaarde is voor klanten van de bank, heeft dit doel geen gevolg voor de boerenpraktijk. De vee-industrie moet kleiner en ecologisch gaan werken om de achteruitgang in biodiversiteit te stoppen.

Dierenwelzijn

Eerlijk is eerlijk, in vergelijking met andere grote banken denkt Rabobank in ieder geval over dierenwelzijn. Zeker als we internationaal kijken. Toch is het beleid voor Nederland business as usual, vaag en vrijblijvend. Een voorbeeld van vrijblijvendheid is de 'best practice' die de bank suggereert als het gaat om ruimte voor dieren in stallen. Van de Rabobank moeten vleeskuikens (voor het vlees gefokte jonge kippen) 1 m² per '30 kg' hebben, dat is per vleeskuiken (bij een gewicht van 2,3 kg per dier) iets meer dan 13 dieren per m². Elk vleeskuiken heeft dan iets minder dan 1/4 A4tje ruimte. Voor zeugen vindt Rabobank 2,25 m² voldoende. Rabobank zal 'klanten [te] stimuleren om voor 2025 de overstap te maken naar kooivrije huisvesting voor legkippen en groepshuisvesting voor zeugen.' [5] 'Best practices in overweging nemen' noemt de Rabobank dit. Maar een boer is wettelijk verplicht een zwangere zeug 2,25 m² ruimte te geven, volgens de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) [16] en vleeskippen met 1 ster in het Beter Levenkeurmerk krijgen 1 m² per 25 kg kip [17]. Dus hoe 'best' zijn die 'practices' van de Rabobank? Ook zegt de bank niets over het maximaal aantal dieren op een locatie.

Andere verwachtingen aan klanten zijn dat dieren toegang tot "voldoende water en voer" moeten hebben, en gepaste huisvesting moeten hebben die "tegenwoordt komt aan gedragsbehoeften van de dieren". De houderijen dienen "ongemak, verwonding en pijn te minimaliseren" en "vervoer duurt niet langer dan 8 uur waarbij risico op verwondingen en ongemak geminimaliseerd worden". Dit is gelijk aan de voornemens van landbouwminister Schouten en in het gros van de dierentransporten is de duur maximaal 4 uren. [18]. Slacht dient te verlopen op een manier die zo "min mogelijk ongemak en pijn met zich meebrengt". In de keuze van "rassen en fokdoelstellingen houdt de klant ook rekening met dierenwelzijnseisen". Vaagheid troef dus, als het gaat om de afrekenbaarheid van Rabobanks 'verwachtingen'.

Eerlijke Bankwijzer – Dierenwelzijn

In februari 2018 lanceerde de Eerlijke Bankwijzer een rapport over de investeringen van banken in bedrijven met zeer lage dierenwelzijnsstandaarden. Van de 8,8 miljard euro die de ING, ABN AMRO en de Rabobank tussen 2012 en 2017 investeerden nam de Rabobank 6,8 miljard euro voor zijn rekening.

En ook hierbij gaat de Rabobank nadrukkelijk uit van de huidige vee-industrie. Het enige dat de bank beoogt, is het bestrijden van de ernstigste uitwassen in het dierenwelzijnsbeleid, geen omschakeling naar diervriendelijker veehouderij. Met Rabo's dierenwelzijnsbeleid zien de varkens en kippen in de veedustrie nooit daglicht, ze komen nooit buiten. En ze staan in stallen met veel heel veel soortgenoten in een saaie omgeving waar voor dieren niets te beleven is.

Veehouderij

Verwachting nummer 1 van Rabobanks veehouderijbeleid zegt eigenlijk alles: "Op een efficiënte manier betaalbare vlees- en zuivelproducten produceren om tegemoet te komen aan de groeiende wereldwijde vraag." Klanten worden dus niet geacht een duurzame, kleinschalige veehouderij na te streven, maar zich in te spannen voor een nóg intensievere, industriële aanpak in hun boerenbedrijf – om de groeiende honger naar vlees en zuivel te stillen, in plaats van die te temperen ten gunste van klimaatvriendelijker alternatieven.

Verwachting nummer 1 van Rabobanks veehouderijbeleid zegt eigenlijk alles: "Op een efficiënte manier betaalbare vlees- en zuivelproducten produceren om tegemoet te komen aan de groeiende wereldwijde vraag."

Ook hier zijn de maatregelen die veehouders moeten nemen erg vrijblijvend geformuleerd: klanten moeten "rekening houden" met de lokale beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen en veetransport "bij voorkeur" beperken tot minder dan acht uur. Het gebruik van groeihormonen in de veehouderij is in Nederland en de gehele EU al decennia verboden, maar voor klanten buiten Nederland geldt voor Rabobank kennelijk slechts de eis dat de toepassing ervan "verantwoord" gebeurt.

Verder verwacht de Rabobank dat klanten een minimale uitstoot van 'mineralen, metalen en broeikasgassen afkomstig van dieren, mest, kunstmeststoffen en gewasbeschermingsmiddelen' veroorzaken en dat begrazing 'geen negatieve effecten heeft op de biodiversiteit en de natuurlijke leefomgeving.' Het gebruikte voer moet 'duurzaam' zijn – maar onduidelijk blijft welke standaarden de Rabobank hanteert om te bepalen wat dit is. (Boeren)bedrijven moeten een goede relatie onderhouden met hun burens en met de samenleving als geheel, en overlast voor hun omgeving *minimaliseren*. [5]

Rabo adviseert: vlees is een groeimarkt

In gesprekken met Rabobank wordt duidelijk dat men voornemens is een nieuwe koers te gaan varen. Toch blijkt uit het lezen van de documenten van RaboResearch dat de onderzoeksafdeling van de bank de mondiale toename van het aantal mensen dat vlees eet als een positieve ontwikkeling ziet. Herhaaldelijk wordt de verschuiving van een plantaardig dieet naar een dieet met dierlijke eiwitten beschreven als een groeikans voor bedrijven in de veehouderij en de vleesindustrie. We zien dat onder meer in RaboResearch-rapporten over de opkomst van vleespluimvee in Afrika [19], en de voorspelde groeiende vraag naar varkensvlees in China [20] en de stijgende vraag naar zuivel in Sub-Sahara Afrika [21]. Over de Mexicaanse rundvleesindustrie schrijven Rabobankanalisten dat klanten zich moeten richten op het produceren van goedkoper vlees voor huishoudens uit lage- of middeninkomensgroepen: *'Consumption remains sluggish due to high prices and slow growth in consumer income, although consumption per capita is anticipated to grow modestly through 2019. Around 50 percent of beef consumption comes from 30 percent of the population. Consequently, the challenge for the sector is to produce more affordable beef for middle and lower income groups.'* [22]

'Kijk uit, ze pikken je groei in!'

Alternatieve eiwitbronnen worden in de RaboResearch-teksten slechts af en toe genoemd en dan vooral als een bedreiging voor de status quo en groeimogelijkheden van veehouderijen: Onder de veelzeggende titel *'Watch out... or They Will Steal Your Growth!'* roept een Rabobankanalist de sector op wakker te worden en te reageren op de opkomst van plantaardige vleesvervangers: *'(...) alternative proteins have the potential to capture a material share of animal protein demand growth in the EU, and also capture more market share in the US and Canada'. This growth should also serve as a wake-up call to the animal protein sector, as we do not see doing nothing as a rational response'* [23] Toch wil de bank de boot niet helemaal missen: de Rabobank moedigt bedrijven wel aan om in te springen op de nieuwe trends rond alternatieve eiwitbronnen, die in de visie van de analisten kunnen dienen als efficiëntere diervoeding. Zo kunnen bedrijven bovendien vroeg betrokken raken bij een groeiende markt, volgens RaboResearch. [24]

Ook in documenten voor Nederlandse klanten ziet RaboResearch biologische alternatieven niet als een duurzame oplossing voor een onduurzame sector, maar

als mogelijkheid om winst te maken ('waarde toe te voegen aan het product'): er is binnen Europa immers vraag naar. [25] Biologische landbouw is daarnaast economisch aantrekkelijker door de relatief lage prijzen van reguliere melkproducten volgens RaboResearch. Toch is het echt niet de bedoeling van de analisten om de biologische landbouw sterk te laten groeien: *"Zoals gezegd is het marktperspectief voor biologische landbouw gunstig. (...) Toch is ongebreidelde groei van de biologische landbouw niet gewenst. (...) Een te groot aanbod is nadelig voor de prijsvorming."* [26]

Duurzaamheid alleen bij pr-winst

De Rabobank lijkt maar niet te kunnen kiezen voor duurzaamheid als noodzakelijk toekomstperspectief voor de vlees- en zuivelsector – om daar vervolgens een economisch rendabele strategie bij te ontwikkelen. Door de teksten van RaboResearch wordt het duidelijk dat het Beleidskader Duurzaamheid niets meer is dan het business as usual perspectief van de rest van het bedrijf. Verduurzaming is hierin vooral een manier om aan maatschappelijke druk tegemoet te komen en het draagvlak (de *license to produce*) voor de sector te waarborgen. Zo wordt bijvoorbeeld weidegang voor melkkoeien gerechtvaardigd vanuit de noodzaak om de zichtbaarheid van de koe te vergroten. [27]

De analisten vinden de maatschappelijke druk op de veehouderijsector bovendien maar eenzijdig en slecht geïnformeerd: *'Door een gebrek aan binding met en kennis van de agrarische sectoren ontstaan subjectieve en eenzijdige discussies op (social) media over dierenwelzijn en ziektedruk, milieubewustzijn, landschapsbeheer (...).'* [28] En in een advies aan de melkveesector: *'Het is (...) ook in het belang van de melkveehouderij zelf om, onder andere met weidegang, te investeren in de licence to produce. (...) De beleving van het publiek is bepalend voor het imago van de sector. Daarbij tellen niet zozeer de feiten, maar de emotie.'* [29]

“De Rabobank lijkt maar niet te kunnen kiezen voor duurzaamheid als noodzakelijk toekomstperspectief voor de vlees- en zuivelsector – om daar vervolgens een economisch rendabele strategie bij te ontwikkelen.”

© Bodo Marks / Greenpeace

Groei, groei en nog eens groei

De titels van RaboResearch-artikelen maken duidelijk hoezeer het concept 'groei' overheerst bij de bank: *'Upping the Steaks: Intensification is Key for Future Beef Production in Brazil', 'Sub-Saharan African Dairy Ready for Take-Off' en 'Pork Exports to China a Welcome Relief for Europe: How to Make a Good Thing Last.'* Bedrijven krijgen van de bank het advies om in te zetten op efficiëntie, intensivering en schaalvergroting om te kunnen blijven concurreren of om in te springen op nieuwe afzetmarkten, zoals Sub-Sahara Afrika.

De Rabobank ziet het als haar rol om bedrijven te helpen de voedselproductie verder te vergroten en zo aan de groeiende vraag naar voedsel te voldoen. En dan heeft de bank het niet over duurzame groei. Sterker nog, de grenzen aan de groei die de aarde kent, zijn 'een uitdaging' volgens de Rabobank, maar ook een kans: bedrijven moeten nieuwe bedrijfsmodellen en innovaties omarmen, schrijft de bank in zijn visie op voedselzekerheid. [29] Ook hier gaat de bank uit van business as usual en negeert daarbij de noodzaak om de vlees- en zuivelproductie juist te verminderen met het oog op een duurzame voedselzekerheid (zie hoofdstuk 1). De Rabobank lijkt met duurzaamheid vooral te doelen op financiering van kleine agrarische ondernemers in

ontwikkelingslanden. Dat is tegelijkertijd voor de bank een bewijs van zijn toewijding aan verduurzaming door kleinschaligere landbouw. [30]

Efficiëntie moet de Nederlandse vee-industrie redden

De Rabobank is erg te spreken over de efficiëntie van de Nederlandse vlees- en zuivelindustrie en ziet dit als voorbeeld voor de rest van de wereld. Waar het gaat over de vee-industrie gaan de RaboResearch-documenten in op problemen en maatregelen rond mest en mestverwerking, en de rol van bedrijven in de keten. De vleespluimveesector heeft het mestprobleem volgens Rabobank slagvaardig aangepakt: *"93% van de pluimveemest wordt be- en verwerkt door verbranding en export. De essentie van het mestprobleem is door innovatie van de sector opgelost."* [31] 'Verplaatst' zal de bank bedoelen: het mestprobleem is op deze manier natuurlijk bepaald niet opgelost en verbranden van mest is een heel onduurzame manier om met deze waardevolle stoffen om te gaan.

In de teksten wordt bovendien herhaaldelijk benadrukt dat het voor de toekomst van de Nederlandse veehouderij van belang is dat de hele keten samenwerkt

om maximale efficiëntie te garanderen: "... alleen een lage kostprijs voor de varkenshouderij is niet meer voldoende. Ook de geneticabedrijven, de veevoeder-industrie en de slacht- en de verwerkingsindustrie moeten innoverend zijn en over moderne, efficiënte installaties beschikken. Alle schakels werken samen om kwalitatief goed vlees te produceren, met als doel een zo hoog mogelijke opbrengstprijis te garanderen en een zo goed mogelijke verdeling van de marge uit de keten." [32] Hier lijkt de Rabobank in te zien dat de rek er in Nederland een beetje uit is als het aankomt op verdere productieverhoging – de bank zet nu in op kostprijsvermindering door betere integratie van de verschillende partijen in de keten.

‘We need to feed the world’... met nog meer vlees?

Samengevat ziet de onderzoeksafdeling van de Rabobank de toenemende wereldbevolking en de voorspelde groeiende vraag naar vlees en zuivel vooral als kans voor agrarische ondernemers. Ook voor de vlees- en zuivelindustrie in Nederland: die moet vooral gaan produceren voor de internationale (groei)markt. Een krimp van de veestapel komt niet voor in de toekomstscenario's van RaboResearch, niet als milieu- of gezondheidsmaatregel noch als oplossing voor meer voedselzekerheid. Door minder landbouwgrond en grondstoffen te gebruiken voor voeden van vee, maar door deze in te zetten voor producten voor directe menselijke consumptie kan ook voedselzekerheid worden verbeterd. Duurzaamheidsvraagstukken los je in de ogen van de Rabobank op met meer efficiëntie, schaalvergroting en techniek, hoewel deze aanpak al lang is ingehaald door de realiteit. Na decennia van 'efficiëntielandbouw' is het duidelijk dat pleisters plakken de massale problemen niet oplost en alleen fundamentele ingrepen in ons voedselsysteem een uitweg bieden. De Rabobank Groep neemt bepaald niet het voortouw als het gaat om de omslag van vee-industrie naar ecologische dierhouderij. De bank ziet dit hooguit als interessante nichemarkt, maar blijft in zijn adviezen de sector verder in het keurslijf van het huidige systeem duwen. Zo faalt de boerenbank niet alleen in zijn rol als potentiële voortrekker van een duurzame veeteeltsector, maar houdt de bank ook verandering tegen. De opkomst van plantaardige alternatieven voor vlees en zuivel is in de Rabovisie vaak een bedreiging voor de vleesmarkt. Het idee dat een klimaat-, natuur- en mensvriendelijker menu – en voedselsysteem – gebaseerd is op veel minder dierlijke eiwitten blijft bij de Rabobank wat het beleid betreft vooralsnog onbesproken.

En dan nu de praktijk: hoe duurzaam is Rabobanks kredietverstrekking?

We kunnen concluderen dat Rabobanks duurzaamheidsbeleid behoorlijk vaag is en in elk geval niet rept van een noodzakelijke krimp van de veestapel. Ook ziet de bank geen leidende rol voor zichzelf in een omslag naar ecologische landbouw. Wel wijzen de publicaties van RaboResearch en Rabo-uitingen in vakbladen sterk richting meer intensivering en schaalvergroting en een betere samenwerking in de keten – en niet richting een kleinere ecologische dierhouderij. Dus proberen we uit te vinden hoe duurzaam Rabobanks praktijken zijn. Hoe vertaalt de Rabobank zijn beleid, onderzoek en advies in (duurzame) eisen bij het verstrekken van leningen, kredieten en andere financiële producten aan de food- en agrisector – en specifiek aan boeren in de Nederlandse vee-industrie?

Ook dat blijkt niet eenvoudig te achterhalen: de link tussen beleid en duurzaamheidseisen blijft een 'black box'. Wel gebruikt de bank een aantal sturingsinstrumenten waarbij duurzaamheid een issue is (of beter: zou kunnen zijn) en waaruit we iets zouden kunnen afleiden. Maar ondanks herhaaldelijk vragen kreeg Greenpeace tot dusverre geen inzage in de precieze toepassing van deze sturingsinstrumenten. Daarom baseren we ons in dit hoofdstuk op publieke bronnen en de informatie die ons tijdens een van onze gesprekken is verstrekt.

1. De krediethandleiding

Het hoofdkantoor van de Rabobank doet zelf zaken met hele grote klanten en het Nederlandse midden- en kleinbedrijf die internationaal activiteiten hebben. Kleinere klanten, waaronder veel boerenbedrijven, hebben een relatie met lokale vestigingen van de bank. Om ervoor te zorgen dat deze vestigingen het duurzaamheidsbeleid toepassen bij kredietverstrekkingen, heeft de Rabobank de 'krediethandleiding' in het leven geroepen. Dit is een soort checklist die wordt gebruikt bij beoordeling van nieuwe klanten. [12] Omdat de Rabobank niet transparant is over de precieze inhoud van deze handleiding, kunnen we niet beoordelen of de aanpak van milieu-, natuur-, en dierenwelzijnsproblemen door veehouders een rol speelt in de kredietverlening. Vraagt de bank bijvoorbeeld om een plan van aanpak voor een geleidelijke krimp van de veestapel of het herstel van de (agro)biodiversiteit? Hoe legt de Rabobank de bedrijfsplannen van ondernemers precies langs zijn eigen duurzame meetlat (de checklist)? Spelen duurzaamheidsdoelen een beslissende rol in het wel of niet geven van krediet?

“Duurzaamheidsvraagstukken los je in de ogen van de Rabobank op met meer efficiëntie, schaalvergroting en techniek, hoewel deze aanpak al lang is ingehaald door de realiteit. Na decennia van ‘efficiëntielandbouw’ is het duidelijk dat pleistersplakken de massale problemen niet oplost en alleen fundamentele ingrepen in ons voedselsysteem een uitweg bieden”

2. De ‘duurzame klantfoto’

Hoe bepaalt de Rabobank of een klant zijn duurzame best doet? Dat monitort de bank in een 'duurzame klantfoto' van klanten die uitstaande leningen hebben van meer dan € 1 miljoen. [12] Hierin meet de Rabobank de prestaties van (potentiële) klanten en deelt ze in op vijf niveaus. Wie op het laagste niveau terecht komt, komt niet in aanmerking voor Rabobankproducten. In 2017 maakten lokale Rabobanken in Nederland 14.192 foto's van klanten die samen goed waren voor € 43,5 miljard aan uitstaande leningen. Hiervan werken er 6.371 in de food- en agrisector – dit behelst ook industrie en toeleveranciers. Aangezien de Rabobank naar schatting 29.000 veeboeren financiert, wordt dus maar van een beperkt aantal boerenbedrijven een klantfoto gemaakt. Opvallend is ook dat de meeste food- en agriklanten werden ingedeeld op het een-na-beste niveau. Zegt dit iets over het ambitieniveau van de ranking, of over de duurzaamheid van de bedrijven? [5] In een van de gesprekken word aangegeven dat de vereisten voor elk duurzaamheidsniveau met regelmaat wordt aangescherpt zodat de sector wordt gestimuleerd in verdere verduurzaming. Rabobank geeft aan dat klanten steeds hoger zouden moeten gaan scoren op de duurzaamheidsscore. Maar de bank lijkt alleen een proactieve benadering (zie onder 3. actieve klantengagement) te kiezen richting klanten die nu niet aan de wet voldoen, maar wel een plan hebben om in de toekomst hun bedrijf op een legale manier te runnen – de laagste duurzaamheidsscore op de klantfoto waarmee je in aanmerking komt om klant te worden van Rabo. Of de stimulans voor klanten in alle categorieën voldoende is om duurzame stappen te zetten, is volstrekt onduidelijk vanwege onvoldoende transparantie.

Belangrijk is natuurlijk wie zo'n klantfoto maakt. Volgens een artikel op de website van Rabobank doen kleinere bedrijven dit zelf (!) door middel van een self-assessment die onderdeel is van de kredietaanvraag. [33] In het jaarverslag staat echter dat de accountmanager van de klant een profiel opstelt en de klant een duurzaamheidsscore geeft, als voorwaarde in het primaire kredietverleningsproces. [5] Onduidelijk is in welke fase van de kredietaanvraag dit gebeurt en wie de informatie opstelt en controleert. En wat vraagt de Rabobank/accountmanager eigenlijk precies over duurzaamheid aan nieuwe klanten? We komen er niet achter.

Volgens de bank wordt de duurzame klantfoto bepaald op basis van een aantal 'objectieve criteria', onafhankelijke duurzaamheidskenmerken en sectorrelevante issues. Maar wat dit inhoudt, is bepaald niet transparant. Crucialer is nog welke rol deze klantfoto precies speelt in de kredietbeoordeling van nieuwe klanten. Moet een bedrijfsstrategie bijvoorbeeld een plan omvatten om het aantal dieren te verminderen, om biodiversiteitswinst te behalen of de bedrijfsvoering ecologischer in te richten? Hoe bepaalt de Rabobank eigenlijk op welk niveau een bedrijf wordt ingedeeld en stelt de bank eisen om toe te werken naar een hoger niveau? Of is de duurzame klantfoto een papieren tijger, omdat dit een zelftest is? Beoordeelt de accountmanager inderdaad zélf de duurzaamheidsscore van de plannen van een nieuwe klant? Als dit het geval is, hoe betrouwbaar is zijn of haar oordeel dan? Een accountmanager wil tenslotte graag nieuwe klanten binnenhalen en wordt daar misschien zelfs op afgerekend. Dit ondermijnt een goede uitvoering van het (toch al vage) duurzaamheidsbeleid.

Waar we wél achter kwamen tijdens een van de gesprekken die we voerden, is dat de criteria die een rol spelen in deze 'duurzaamheidsmatrix', vooralsnog alleen generiek van aard zijn. De bank zegt nog te werken aan sectorspecifieke criteria. Voor de melkveehouderij wordt bijvoorbeeld overwogen een koppeling te maken met de biodiversiteitsmonitor (zie hoofdstuk 2.2). Tijdens het gesprek werd aangegeven dat het opnemen van criteria die leiden tot minder melkproductie per hectare – en dus extensivering van het weidebeheer en wellicht ook een krimp van het aantal koeien – ook een optie zou kunnen zijn. Dit zou tot een verbetering van natuurwaarden en dierenwelzijn kunnen leiden. Echter, hoe de scores voor elk individueel criterium worden gewogen in het eindoordeel, wat dit betekent voor het verstrekken van leningen en op welke manier de bank stuurt op krimp van de veestapel en hoe de verduurzaming van de sector precies handen en voeten gegeven wordt blijven onduidelijk.

3. Actieve klantengagemet

Als de duurzaamheidsprestaties van klanten onvoldoende vooruit gaan, zet de Rabobank 'actieve klantengagemet' in. De klant moet dan een plan presenteren dat beschrijft hoe en wanneer zijn werkwijzen worden verbeterd. Als klantengagemet de kwestie niet oplost, kan de bank besluiten om de relatie met een klant te beëindigen.[12] Wanneer de Rabobank naar actieve klantengagemet grijpt, is niet duidelijk, maar vermoedelijk kan dat bijvoorbeeld als uit de klantfoto blijkt dat de klant niet voldoet aan het Beleidskader Duurzaamheid. Betekent dit dat alleen klanten die van de een-na-laagste duurzaamheidsscore naar de allerlaagste duurzaamheidsscore zakken deze proactieve aanpak krijgen en de kans om binnen een bepaalde termijn alsnog te voldoen aan het beleid van de Rabobank?

In 2017 had de afdeling Duurzaamheid 56 van deze engagementtrajecten lopen, waarvan er vier bij klanten die in de sector *animal protein* werken: twee in Azië, één in Europa en één in Zuid-Amerika. Met één van die vier is de relatie beëindigd, in een andere zaak onderneemt de klant inmiddels actie. Verder lopen in Zuid-Amerika negen zaken binnen het segment *farming* en één binnen het segment *farm inputs* vanwege beschadiging aan *High Conservation Value Areas*, arbeidsomstandigheden of het omgaan met chemische producten. [5]

De Rabobank maakt niet inzichtelijk over welke bedrijven dit gaat en wat de aanleiding is voor de actieve klantengagemet. Toch geven deze cijfers wel een beeld van de mate waarin Rabo boerenklanten begeleid in het verbeteren van de duurzaamheid van hun bedrijf: Gezien het extreem lage aantal engagementtrajecten in verhouding tot de tienduizenden klanten moet het blijkbaar gruwelijk uit de klauwen lopen voordat je in een begeleidingstraject terechtkomt. In de vee-industrie zijn schandalen schering en inslag – bijna wekelijks berichten media over nieuwe problemen rond natuur, milieu of dierenwelzijn in deze sector. Van hen doet 85 procent zijn bankzaken bij de Rabobank. Dan is één engagementtraject in heel Europa verbazingwekkend weinig.

4. Duurzame leningen van de Rabo

De Rabobank kent twee duurzame leningen – de 'Groen Lening' [34] en de 'Impactlening' [35], die duurzame klanten een lager rentetarief bieden. Cruciaal voor de Groen Lening is dat de klant moet beschikken over een groenverklaring van de Nederlandse overheid. In de agrarische sector komen bijvoorbeeld biologische boeren in aanmerking voor zo'n groenverklaring. De overheid geeft een belastingvoordeel en zo kan de bank een rentekorting geven.

De Impactlening is er voor 'duurzame koplopers'. Bedrijven die voorop lopen in duurzaam ondernemen en een duurzaam keurmerk hebben, komen in aanmerking voor de Rabo Impactlening: een rentekorting van

0,65 procent op een zakelijke lening. De regels voor deze voordelige lening 'zijn opgesteld samen met de Europese Investeringsbank (EIB), onze fundingpartner'.

De impactlening wordt (gedeeltelijk) gefinancierd met kapitaal van de Europese Investeringsbank. Hoeveel Rabobank uit eigen zak bijdraagt aan dit financiële product en hoe groot het aandeel binnen zijn kredietportefeuille is, blijft onduidelijk.

Een van de knelpunten in deze, in principe sympathieke, manier om duurzame stappen te stimuleren, zijn de 'duurzame keurmerken' die als voorwaarde gesteld worden om in aanmerking te komen voor de Impactlening. Dat zijn bijvoorbeeld boeren die werken volgens de criteria van goede, onafhankelijke keurmerken zoals 'Biologisch'. Maar ook meer omstreden 'keurmerken', zoals de criteria van de Round Table for Responsible Soy, voldoen voor de Rabobank om in aanmerking te komen voor een voordelige lening. Het is onduidelijk hoeveel bedrijven een duurzame lening van de Rabobank krijgen. Dat maakt het beoordelen van het effect van deze leningen lastig. Wat wel duidelijk is, is dat zowel de Groen Lening als de Impactlening (deels) uit publieke middelen gefinancierd worden; dit geeft ze een hoog 'sigaar uit eigen doos'-gehalte. Bovendien zijn de budgetten voor deze duurzame financiering beperkt. Het bedrag dat de European Investment Bank aan Rabo beschikbaar stelt voor de impactlening is 'slechts' €200 miljoen.

“In 2017 liepen er 56 klantengagemettrajecten, waarvan er vier in de sector animal protein werken: twee in Azië, één in Europa en één in Zuid-Amerika.”

Financiering in de praktijk: meer mest en vee-fabrieken

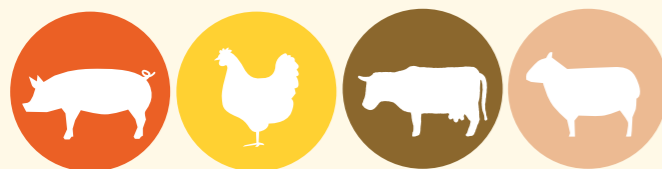
Wat er uit de black box van sturingsinstrumenten komt kunnen we wél zien. Dat is de huidige vee-industrie: een vastgelopen systeem dat de grenzen van wat acceptabel is ver overschrijdt, of het nu gaat om het klimaat, de natuur, boeren, dierenwelzijn of de gezondheid van omwonenden. De Rabobank financiert naar schatting 85 procent van deze sector. We onderzochten wat dit in de praktijk betekent aan de hand van een aantal recente, omstreden plannen waarin de Rabofinanciering een belangrijke rol speelt. We hebben Rabobank gevraagd om bevestiging van de betrokkenheid van de bank in deze cases, maar de bank stelt hierover niets te kunnen zeggen vanwege klantvertrouwelijkheid.

“Dat is de huidige vee-industrie: een vastgelopen systeem dat de grenzen van wat acceptabel is ver overschrijdt, of het nu gaat om het klimaat, de natuur, boeren, dierenwelzijn of de gezondheid van omwonenden.”

Casus #1 Rabobank als hoofdsponsor van de mestfraude

De intensieve veehouderij heeft een overschot aan mest doordat er teveel dieren worden gehouden in verhouding tot de beschikbare grond rondom de boerenbedrijven en in Nederland. De Nederlandse overheid heeft in overleg met de Europese Commissie een fosfaat- en een stikstofplafond ingesteld. Dat is de maximale fosfaatproductie van de veestapel in Nederland. Nederland mag van de Europese Commissie meer dierlijke mest toepassen dan de norm van de Nitraatrichtlijn, mits het fosfaatplafond niet wordt overschreden. [36] Deze Europese regelgeving is in werking gesteld om het milieu te beschermen en bepaalt, zoals NRC schrijft '...dat boeren maar een deel van hun mest op het land mogen strooien. De rest moeten ze afvoeren, naar een akkerbouwer die nog mest op zijn land mag hebben, of naar het buitenland. Alle bedrijven moeten kunnen verantwoorden wat er met hun mest gebeurt. Het bijhouden van zo'n 'mestboekhouding' is wettelijk verplicht. [...] Het Planbureau voor de Leefomgeving schreef in april in een evaluatie van de Meststoffenwet dat betrokkenen in de sector schatten dat 30 tot 40 procent van de mest illegaal wordt uitgereden.' [37]

In het dossier 'Het Mestcomplot' van NRC worden diverse bedrijven beschreven die betrokken zijn of waren bij fraude met mestverwerking in Nederland: transporteurs, boeren, boekhouders, advocaten en laboratoria. Volgens het NRC-onderzoek maakte de Rabobank Groep deze fraude mede mogelijk: 'De Rabobank is in deze regio de grootste geldschietter, met meer dan twintig lokale kantoren. De bank bleef ondernemingen financieren terwijl algemeen bekend was dat ze betrokken waren bij mestfraude.' [37] In een van de gevallen zegde de bank het krediet aan een mesttransporteur pas op, nadat het Ministerie van Economische Zaken beslag had gelegd op zijn goederen; dat was bovendien een jaar nadat de man door de rechtbank veroordeeld was tot een geldboete en een voorwaardelijke celstraf. Bij een andere frauderende mesttransporteur ging de Rabobank gewoon door met de financiering tot het laatste bedrijf van de fraudeur uiteindelijk failliet ging. De celstraf en boetes die de fraudeur kreeg opgelegd, maakten blijkbaar geen verschil in de klantbeoordeling door de bank.

“De verwachting is dat de vraag naar varkensvlees wereldwijd de komende decennia blijft stijgen. Dit gaat waarschijnlijk gelijk op met landen waar een toenemende koopkracht wordt waargenomen. De vraag van varkensvlees in Nederland sluit aan bij de Europese trend.... Voor een optimale opbrengstwaarde van het totale varken is het van belang dat de vleesindustrie wereldwijd toegang blijft houden tot groeimarkten.”

Op 19 november 2018 deed de politie verschillende invallen bij bedrijven die ervan worden verdacht betrokken te zijn bij de mestfraude. [38] In het nieuws kwam de inval bij mestadviseur Bergs Advies. Dit bureau adviseert ongeveer een kwart van alle varkens- en kippenhouders

in ons land. In 2017 werd Bergs in hoger beroep veroordeeld voor het meermaals medeplegen van valsheid in geschrifte. Het kantoor had toen een papieren constructie opgezet voor een Limburgse varkensboer, zodat hij kon frauderen met zijn mestexport naar Duitsland. Bij het organiseren van de fraude werden facturen vervalst en antedateerde het bedrijf een overeenkomst. Ook hier duikt de Rabobank weer op: het kadaster vermeldt dat op het perceel waarop het bedrijfspan van Bergs staat in 2013 een hypotheek ingeschreven voor een bedrag te hoogte van € 700.000 door...de Coöperatieve Rabobank U.A. en de Rabohypotheekbank.

Zoals het Openbaar Ministerie ook aangaf in een opzienbarend interview in NRC (zie paragraaf 'Stikstof verstikt natuurgebieden' hoofdstuk 1): de enige manier om de fraude met mest effectief aan te pakken, is vermindering van het mestaanbod – en dus van het aantal dieren in de vee-industrie. Zolang er veel te veel mest geproduceerd wordt, blijven de kosten van mestafvoer een reden voor handelaren en boeren om te proberen op een illegale manier van de mest af te komen.

Casus #2 De varkensvisie van de Rabobank

Hoe ziet de toekomst van de Nederlandse varkenshouderij eruit volgens de Rabobank? Goed, volgens de bank, mits de sector zich richt op markten buiten Nederland. De inzet op kostenverlaging en productieverhoging samen met schaalvergroting heeft geleid tot een vooraanstaande internationale positie van de Nederlandse varkenshouderij, zo concludeert de bank.[32] Nu de consumentenvraag in Nederland verschuift, ziet de bank een grote kans voor Nederlands varkensvlees in buitenlandse groeimarkten.

“De verwachting is dat de vraag naar varkensvlees wereldwijd de komende decennia blijft stijgen. Dit gaat waarschijnlijk gelijk op met landen waar een toenemende koopkracht wordt waargenomen. De vraag van varkensvlees in Nederland sluit aan bij de Europese trend.... Voor een optimale opbrengstwaarde van het totale varken is het van belang dat de vleesindustrie wereldwijd toegang blijft houden tot groeimarkten.”

De Nederlandse regering heeft geld gereserveerd voor een 'warme sanering' van de varkenssector, als oplossing voor lokale problemen van extreme overlast voor omwonenden en om de sector uit het economische slop te halen. Aan de knoppen bij deze sanering zien we, naast het ministerie en varkenssectororganisatie POV, de Rabobank. In zijn visiedocument over de sector anno 2030 voorspelt de bank: “De huidige Nederlandse

© Varkens in nood

varkenshouderij telt 4.300 bedrijven, die worden geëxploiteerd door circa 3.500 ondernemers. Dit zijn veelal nog familiebedrijven en zij houden gezamenlijk circa 12,4 miljoen dieren [...] De laatste decennia nam het aantal bedrijven elke tien jaar grofweg met de helft af. De verwachting is dat er in 2030 nog 1.000 ondernemers over zijn die veelal werken met meerdere locaties... De Rabobank verwacht dat circa 5% van het aantal varkensrechten zal worden opgekocht.”

Wat betekent dit voor de saneringsrichting? Dat het aantal varkens niet noemenswaardig afneemt, terwijl het aantal varkensboeren sterk daalt. Als het aan de Rabobank ligt, gaan we een toekomst tegemoet met nog grotere bedrijven en nog veel minder boeren. Die boeren moeten concurreren op de wereldmarkt om de laagste prijzen in een ware *race to the bottom*. De Rabobank grijpt dus niet zijn kans om, nu de sector toch op de schop gaat, samen met de boeren een veel kleinere ecologische varkenshouderij te ontwikkelen die is gebaseerd op regionale kringlopen. De toekomst die de bank voor de sector ziet, zorgt er alleen maar voor dat deze verder vastdraait in schaalvergroting en intensivering, terwijl de uitkomsten daarvan al bekend zijn. Hoeveel boeren blijven er over in de visie op de varkenssector die de Rabobank in 2030 zal opstellen? Komt er zo ooit een einde aan de schaalvergroting en intensivering?

Casus #3 Drie nieuwbouwprojecten

Er kwamen heel veel nieuwbouw- en uitbreidingsplannen van veebedrijven in opspraak, drie daarvan namen we onder de loep. Deze bedrijven, zo achterhaalden we via de Kamer van Koophandel en het kadaster, worden gefinancierd door de Rabobank en maakten uitbreidingsplannen die tot veel onrust leidden. Is dit de invulling van de duurzame visie van de Rabobank voor de vee-industrie?

Geitenhouderij in het epicentrum van de Q-koorts

In 2007 was er een uitbraak van Q-koorts bij een geitenhouderij in Herpen. Duizenden mensen raakten besmet met deze gevaarlijke ziekte en ondervonden de rest van hun leven de ernstige medische gevolgen hiervan. Kortgeleden stelde het Radboud UMC het dodental als gevolg van de epidemie naar boven bij tot 95. Zoals we ook in hoofdstuk 1 schreven, blijkt bovendien uit onderzoeken dat mensen die in de buurt van geitenstallen wonen vaker longontsteking krijgen. Geen wonder dus dat omwonenden faliekant tegen het houden van meer geiten in deze regio zijn.

Toch wilde de geitenboer uit Herpen meer dieren in zijn stallen gaan houden. De Rabobank Groep is hypotheekhouder voor een hypotheek die in 2009 ingeschreven is bij het Kadaster voor een bedrag van € 1,5 miljoen. Dat de uitbreidingsplannen niet doorgingen, is te danken aan de gemeenteraad van Oss (waaronder Herpen valt) die zich hiertegen in september 2018 uitsprak. Om een definitief stokje te steken voor de uitbreiding wil de gemeente nu het bestemmingsplan wijzigen. [39]

Varkenshouderij naast een natuurgebied

Een heel andere houding nam de gemeente Oirschot aan bij de plannen voor een vee-fabriek voor 16.000 varkens pal naast natuurgebied de Kampina. Hypotheekhouders van twee hypotheek op het perceel zijn de Coöperatieve Rabobank en Rabohypotheekbank. Natuurmonumenten (eigenaar van het natuurgebied), de Brabantse Milieufederatie als omwonenden spanden een rechtszaak aan tegen het besluit van de gemeente om de bouw toe te staan. Zij wijzen onder meer op de grote impact van de ammoniakuitstoot van de vee-fabriek op het natuurgebied. Eerst trok de gemeente de vergunning in, maar het plan dreigt nu gewoon door te gaan, doordat de gemeente een nieuwe vergunning heeft afgegeven. [40] Ook daartegen kwamen de milieuorganisaties in het geweer, waarna de rechtbank de gemeente vroeg om zijn standpunt beter te motiveren. Redding kan nog komen van het Europese Hof van Justitie over de gevolgen van vee-fabrieken voor de aanpak van het stikstofprobleem (zie hoofdstuk 1).

Industriële kalverhouderij in dorpskern

De Rabobank is ook hypotheekhouder bij een hypotheek voor een veehouder in Schaijk, ingeschreven voor een bedrag van € 1,5 miljoen, die zijn bedrijf vijf tot zes keer zo groot wil maken. Onderdeel van de megalomane plannen zijn een stal van 75 bij 42 meter die tegen de bebouwde kom van Schaijk aangebouwd moet worden. In de stal zullen 1.200 kalveren geplaatst worden, 1.000 meer dan de kalverhouder nu heeft. Buurtbewoners protesteren tegen de voorgenomen bouwplannen. [41] Zij vrezen voor de gezondheidsrisico's van de enorme stal zo dicht bij mensen en maken zich zorgen over de toename van verkeers- en geluidsoverlast.

Sowieso zou de Rabobank zich eens achter de oren moeten krabben over het financieren van kalverbedrijven in Nederland. Zij importeren kalveren uit heel Europa – letterlijk van Ierland tot Polen – om ze vet te mesten. Nederland is een van de grootste 'afmesters' van kalveren in de Europese Unie. De kalfjes leven een afgezonderd bestaan in grote stallen, waardoor vrijwel

niemand zich dit realiseert. Het voer wordt uit het buitenland aangesleept, de mest blijft achter in ons land en het grootste deel van het vlees gaat de grens over. Afgezien van de gezondheidsrisico's voor mensen is de kalverindustrie niet bepaald duurzaam en diervriendelijk.

Conclusie: de Rabobank kiest niet (duidelijk) voor een duurzame veehouderij

De Rabobank doet er veel aan om zijn maatschappelijke betrokkenheid te laten zien. Zo sponsort de bank lokale sportclubs en evenementen, en professionele wiel- en hockeyteams. Ook op duurzaamheidsgebied laat de Rabobank zich van zijn groenste kant zien tijdens evenementen. Afgelopen zomer opende de bank op het festival Lowlands bijvoorbeeld het Restaurant van de Toekomst, 'Brasserie 2050' waarbij bezoekers een grotendeels plantaardig menu voorgeschoteld kregen en uitgenodigd werden om na te denken over de vraag 'Hoe gaan we in 2050 bijna 10 miljard mensen van voldoende gezond en duurzaam geproduceerd voedsel voorzien?' De bank klopt zichzelf op de borst met statements over de noodzaak dat we anders gaan eten, verbouwen én produceren. Vanuit haar food- en agri-achtergrond ziet de Rabobank het – volgens eigen zeggen – als zijn opdracht om bij te dragen aan deze uitdaging. De bank organiseert elk jaar een zogenoemde FoodWeek rondom Wereldvoedseldag op 16 oktober en sponsort het bijbehorende festival World Food Day. Medewerkers worden onder het mom van bewustwording gestimuleerd om een dag lang geen vlees te eten, alleen maar water te drinken of geen voedsel weg te gooien.

Deze groene promotie staat in sterk contrast met de schandalen die de Rabobank de afgelopen jaren achtervolgden. Zo werd de bank begin 2018 door de Eerlijke Geldwijzer gekoppeld aan miljardeninvesteringen in dierenleed en vlak daarvoor op de vingers getikt door

“De bank werd op de vingers getikt door de Reclame Code Commissie voor het doen van ‘valse beloftes’ over het oplossen van wereldhonger onder de slogan ‘Growing a better world together’.”

de Reclame Code Commissie voor het doen van 'valse beloftes' over het oplossen van wereldhonger onder de slogan 'Growing a better world together'. Mede door deze misleiding werd de bank vervolgens uitgeroepen tot 'Grootste Liegebeest' door Wakker Dier. Milieudefensie voert campagne tegen de miljardeninvesteringen in palmoliebedrijven waarmee de Rabobank zich schuldig maakt aan landroof, mensenrechtenschendingen en het kappen en platbranden van oerwoud. Van zijn beloften om hierin verbetering te brengen, komt niets terecht.

De rol van de Rabobank in de Nederlandse vee-industrie

De Rabobank blinkt uit in vaagheid als het gaat om zijn duurzame ambities in de food- en agrisector, en specifiek in de vee-industrie. Dat beeld doemt op uit onze analyse van het beleid, onderzoek en advies én uit de sturingsinstrumenten voor duurzame ontwikkeling. Een aantal praktijkvoorbeelden laat zien hoe de Rabobank schijnbaar zonder problemen zeer onduurzame initiatieven in de vee-industrie financiert. Niet onbelangrijk, als je weet dat de Rabobank in alle schakels van de vleesketen actief is met zijn investeringen, van de teelt van krachtvoer tot het slachthuis en de handel in dierlijke producten: van zaadje tot karbonaadje.

De Rabobank financiert 85 procent van de Nederlandse food- en agrisector, inclusief de boeren die actief zijn in de vee-industrie. Door dat grote marktaandeel heeft de bank een belangrijke vinger in de pap in de totstandkoming van de huidige problematische situatie – en dus een bijzondere verantwoordelijkheid als het gaat om de omslag naar een toekomstbestendige klimaat-, natuur-, buur-, boer-, en diervriendelijke dierhouderij. Zeker omdat de financiering van de Rabobank zich niet beperkt tot Nederland: ook in vele andere landen en regio's is de bank een invloedrijke financier van de vlees- en zuivelindustrie.

In onze analyse keken we naar 1) het beleid van de Rabobank op papier, 2) het onderzoek en advies van onder meer RaboResearch, 3) de sturingsinstrumenten

die een rol spelen in de implementatie van het duurzaamheidsbeleid en 4) de concrete veeteeltpraktijk.

Wat blijkt: hoewel de bank enkele interessante initiatieven heeft op het gebied van verduurzaming in de vee-industrie, is de kern van zijn beleid gebaseerd op een rotsvast vertrouwen in technische maatregelen en (nog) verdergaande intensivering en schaalvergroting. In de visie van de Rabobank ontbreekt de noodzaak dat de huidige vee-industrie moet veranderen in een ecologische dierhouderij – en de bank neemt dan ook geen concrete maatregelen in die richting. Dit wordt alleen maar bevestigd door de voorbeelden van staluitbreidingen in de praktijk en de visie van de bank op de ontwikkeling van de varkenshouderij.

“De Rabobank blinkt uit in vaagheid als het gaat om zijn duurzame ambities in de food- en agrisector, en specifiek in de vee-industrie. Dat beeld doemt op uit onze analyse.”

Ook lijkt de Rabobank geen enkele notie te hebben van de urgentie om de consumptie en productie van dierlijke producten te verminderen. Sterker nog, de bank vindt krimp van de Nederlandse veestapel ongewenst en ziet de (voorspelde) groeiende vraag naar vlees als een belangrijke kans voor de Nederlandse en internationale vleesindustrie. De plannen die de bank tijdens gesprekken zegt te ontwikkelen om de klimaatimpact en de schade aan biodiversiteit van de veehouderij te verminderen zijn nog weinig overtuigend en neigen, gegeven de urgentie voor klimaat en biodiversiteit, naar 'mosterd na de maaltijd'.

Wat de door de Rabobank gepropageerde intensivering en schaalvergroting voor boeren oplevert, is al duidelijk: steeds minder boeren houden hun hoofd boven water in de internationale ratrace om de goedkoopste producten. Toch blijft de 'boerenbank' vasthouden aan zijn toekomstkoers: meer produceren met steeds minder boeren.

Kortom: de groene taal van de Rabobank is niet meer dan windowdressing: een groen laagje vernis over een fout en falend investeringsbeleid in een vastgedraaide vee-industrie. Dat is een korte termijnpolitiek waar niemand uiteindelijk beter van wordt. En dat moet dus anders.

hoofdstuk drie

Voorkomen dat de
zeepbel knapt

De Nederlandsche Bank kwam drie jaar geleden met een officiële waarschuwing voor investeerders: 'Klimaatverandering is een beleggingsrisico.' Inmiddels is dat kwartje wel gevallen bij kolen- en gasbedrijven. Zij zagen hun beurswaarde de afgelopen jaren flink dalen. Nu lijkt het de beurt aan de vleesindustrie.

Financieel analisten spreken al over een 'vleeszeepbel', vanwege de vele risico's die aan de vleesproductie kleven en de heldere boodschap van (klimaat)wetenschappers dat we op termijn veel minder vlees en zuivel moeten consumeren. Zoals we weten van de vastgoed- en de internetzeepbel kunnen zeepbellen knappen als ze te hard opgeblazen worden. Financieel belang en maatschappelijk belang gaan hier hand in hand: voor het milieu, de natuur, onze gezondheid en het dierenwelzijn is een omslag in de veehouderij noodzakelijk. Banken spelen hierin een cruciale rol als investeerders, de Rabobank voorop. Welke keuzes maken zij als het gaat om de toekomst van de agrarische sector?

Investeerders waarschuwen investeerders

'Pas op voor de vleeszeepbel' kopte het Algemeen Dagblad (AD, 7-10-2016) naar aanleiding van de publicatie van het rapport 'Factory farming assessing investment risks'. Hierin waarschuwt het Britse initiatief Farm Animal Investment Risk and Return (FAIRR) investeerders en de voedselindustrie voor de financiële risico's van investeringen in de vee- en vleesindustrie. FAIRR is een netwerk van beleggers en andere investeerders dat wordt gesteund door onder meer Aegon, Triodos Bank, Nationale Nederlanden en Robeco. Samen vertegenwoordigen de beleggers die FAIRR steunen ruim € 9 biljoen aan investeringen.

In zijn rapport (FAIRR, 2016) beschrijft FAIRR tien cases uit de voedselindustrie die duidelijk maken wat de financiële risico's zijn van investeringen in de vleesindustrie, maar ook wat de financiële kansen zijn voor investeerders in plantaardige en vleesvervangende producten. FAIRR onderscheidt maar liefst 28 verschillende risicofactoren

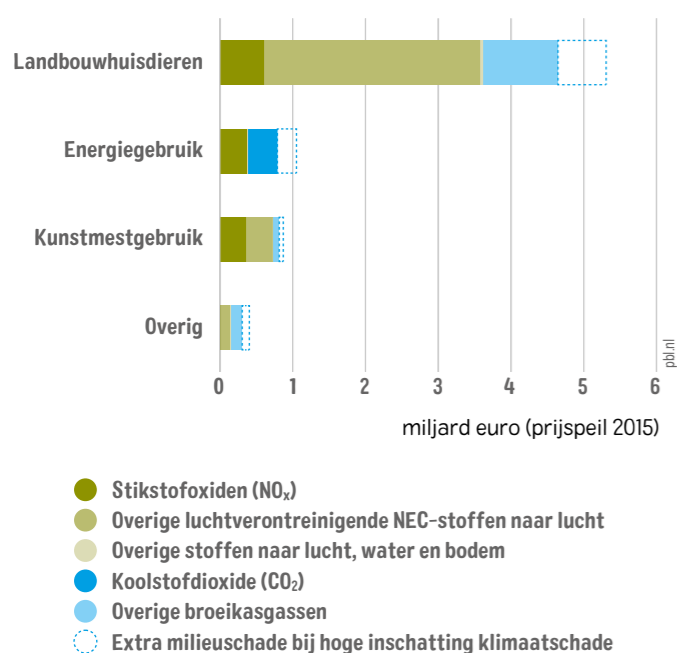
"FAIRR onderscheidt maar liefst 28 verschillende risicofactoren die investeringen in de vleesindustrie risicovol maken, waaronder 13 milieurisico's."

die investeringen in de vleesindustrie risicovol maken, waaronder 13 milieurisico's. Deze variëren van klimaatverandering, watervervuiling en droogte tot ontbossing, biodiversiteitsverlies en uitputting van grondstoffen waarvan de industrie afhankelijk is. Daarnaast ziet FAIRR 11 sociale risicofactoren, zoals gevolgen voor de (volks)gezondheid, verlies van werkgelegenheid, veranderende consumentenvoorkeuren en het verlies van maatschappelijk draagvlak. En dan zijn er nog 4 beleidsrisico's, zoals veranderend overheidsbeleid en subsidies.

Rabobank, spaar de aarde en investeer in plantaardig

We hoeven niet allemaal vegetariër te worden, maar de noodzaak van minder vleesconsumptie staat buiten kijf. Dat de markt voor plantaardige alternatieven booming is, blijkt wel uit de voorspellingen van marktanalisten. Zo wordt de markt voor zuivelalternatieven in 2020 wereldwijd op ruim € 17 miljard geschat en die voor vleesvervangers op ruim € 4,3 miljard. De groei van de Amerikaanse markt voor plantaardige producten betrof in 2016 zelfs 8 procent. Geen wonder dat grote multinationals als Nestlé en Danone - die het Belgische merk Alpro kocht - hun portefeuilles uitbreiden om aan deze vraag te voldoen. Doordat de vleesmarkt zo enorm groot is, ligt het grootste groeipotentieel voor vleesvervangers volgens kenners ook in deze markt. Ook in Nederland lijkt een meer plantaardig dieet steeds gewoner te worden. Naast kleinere bedrijven als Oatly introduceerde Unox in Nederland vegetarische gehacktballetjes en vegetarische rookworst, lanceerde Mora een vegakroket en Smullers een hamburger, allemaal afkomstig van De Vegetarische Slager. Voormalig Unilevermerk Becel positioneert zichzelf met de slogan 'Planten zijn de toekomst', sinds de overname door de Amerikaanse investeringsmaatschappij KKR. En Domino's biedt inmiddels drie veganistische pizza's aan. Duidelijk is dat plantaardig enorme investeringskansen biedt en inspeelt op de vraag van het groeiend aantal flexitariërs, vegetariërs en veganisten.

Monetaire milieuschade door landbouw, 2015

Bron: Emissieregistratie en CE Delft 2017 / Bewerking Greenpeace

Figuur 14. Milieuschade van de landbouw in 2015 in Euro's.

Bron: [Drissen et al., 2018](#).

“Het is crisis in de vee-industrie, het huidige systeem is vastgedraaid.”

Een groot deel van deze risico's is onbekend of verborgen voor veel investeerders. Toch kunnen alle 28 risicofactoren ervoor zorgen dat de opbrengst van hun investeringen negatief uitvalt – met nadelige gevolgen voor alle schakels in de voedselketen. Denk aan voedselschandalen, die eerder regel dan uitzondering zijn door de focus van de vee-industrie op 'zoveel mogelijk produceren voor zo weinig mogelijk geld'. Of de gevolgen van uitbraken van dierziekten, die onvermijdelijk lijken door de manier waarop dieren worden gehouden.

Wie betaalt de echte prijs van vlees en zuivel?

Als gebrek aan maatschappelijk draagvlak een risicofactor is, zouden investeerders er goed aan doen te kijken naar de afwenteling van vleesproductiekosten op de samenleving. Op termijn zal dat draagvlak aangetast worden als blijkt dat burgers opdraaien voor klimaatschade, natuurvernietiging, gezondheidszorg en dierziekten die het gevolg zijn van een doorgedraaide vee-industrie. Consumenten die graag een goedkoop stukje vlees willen, beseffen vaak niet hoe ze daar indirect zelf aan meebetalen. Maar de trend is dat deze kosten doorberekend zullen worden, zoals ook een recent rapport van ABN AMRO voorspelt. De bank verwacht grote stappen in de ontwikkeling en toepassing van True Cost Accounting (het doorberekenen van de werkelijke kosten) voor voedsel in de komende vijf jaar ([ABN AMRO, 2018](#)).

Wat zou een stukje vlees meer moeten opbrengen dan nu als alle externe kosten meegerekend worden? Die vraag liet Natuur & Milieu onderzoeken door [CE Delft](#). Als de kosten van klimaat- en milieuschade, landgebruik en biodiversiteit, subsidies en dierziekten zichtbaar zouden worden in de prijs, zou varkensvlees 53 procent duurder zijn. Rundvlees gaat dan gemiddeld 40 procent meer kosten en kippenvlees krijgt een prijsverhoging van 26 procent. CE Delft schat dat de totale schade van wat we in Nederland met ons allen aan vlees opeten, zo'n € 4,5 miljard bedraagt. ([CE Delft, 2018](#))

Het PBL vroeg zich af wat de 'onbetaalde' milieuschade is van de landbouwsector. Het Planbureau kwam uit op zo'n € 6,5 miljard: ruim een vijfde van de totale € 31 miljard aan milieuschade die heel Nederland veroorzaakt. In feite is de schade in beide gevallen nog groter dan het PBL concludeert, omdat het in zijn berekeningen uitging van maximaal 2 °C opwarming van de aarde. Hanteren we de grens van 1,5 °C, dan stijgen de milieukosten van de landbouw met ongeveer € 1 miljard. Zoals in figuur 14 te zien is, veroorzaakt de veeteelt hiervan het leeuwendeel,

© Varkens in nood

Rabobank, spaar de aarde en investeer in kringlooplandbouw

De veehouderij moet ingrijpend veranderen. In de ecologische veehouderij eten dieren weer wat ze van nature eten: koeien krijgen gras, varkens en kippen de resten van de voedselproductie. Koplopers in de gangbare veehouderij werken volgens hetzelfde uitgangspunt, zoals Pure Graze. Zij laten hun koeien grazen op kruidenrijke graslanden, wat niet alleen beter is voor deze natuur en de gezondheid van de koeien, maar ook voor het landgebruik elders op de wereld. De boeren hebben namelijk geen soja meer nodig. Door te besparen op krachtvoer en kunstmest verdienen zij onder de streep een betere boterham dan voor hun overstap naar de Pure Graze-methode. De koeien bemesten hun eigen graslanden en zo sluit de kringloop zich op een natuurlijke manier.

vooral door de uitstoot van ammoniak, methaan en lachgas ([Drissen et al., 2018](#)).

Als vlees duurder wordt – of eigenlijk: als je de ware prijs te zien krijgt in de supermarkt – zullen mensen minder vlees gaan eten. 'Beprijzing' is dan ook een van de beleidsinstrumenten die de overheid mogelijk inzet om het eetgedrag van mensen te beïnvloeden. Denk aan de belasting op suikerrijke of vette voedselproducten: dat heeft bewezen effect ([RLI, 2018](#)).

Hoe zit dat met de kosten van de biologische landbouw? In de moderne biologische landbouw zijn de afgewentelde kosten lager dan in de industriële landbouw. De maatschappelijke opbrengsten zijn bovendien groot: schoon water, een beter gesloten kringloop en zorg voor de (agro) biodiversiteit. Ook is het inkomen van biologische boeren hoger en stabiel. ([Reganold en Wachter, 2016](#)). Ondanks de iets lagere oogst kan 'bio' de wereld voeden, berekenen onderzoekers van het Zwitserse onderzoekscentrum Fibl in een spraakmakend onderzoek. Voorwaarde is wel dat we minder vlees en zuivel gaan consumeren en produceren, en de hoeveelheid weggegooid voedsel drastisch wordt verminderd ([Muller et al., 2017](#)).

Rabobank: 'We feed the world – a lot of meat and dairy'

Het is crisis in de vee-industrie, het huidige systeem is vastgedraaid. Greenpeace concludeert:

- 1 Klimaatexperts waarschuwen dat we, om rampzalige klimaatverandering te voorkomen, onze dagelijkse maaltijd klimaatvriendelijker moeten maken. Dat betekent dat we de veestapel in Nederland en wereldwijd drastisch moeten inkrimpen.
- 2 Om schade aan de biodiversiteit door de vee-industrie te stoppen, moet er een einde komen aan de landhonger voor graasgronden en veevoerproductie wereldwijd. Ook moeten we het uiterst intensieve graslandgebruik in Nederland en de uitstoot van stikstof en andere meststoffen een halt toeroepen. Dit kan alleen door de vee-industrie om te vormen tot een kleinere, ecologische veehouderij.
- 3 Gezondheidsexperts adviseren om de hoeveelheid (rood) vlees in onze maaltijden drastisch te verminderen. Artsen waarschuwen voor te veel vee en te veel vee-fabrieken in de buurt van mensen in ons dichtbevolkte land: dierziekten en met name zoönosen zijn een groot risico voor mensen. Ook het antibioticagebruik in de veehouderij leidt tot onacceptabele risico's voor de menselijke gezondheid.
- 4 De kleine stapjes die de vee-industrie zet in de verbetering van het dierenwelzijn zijn onvoldoende om dieren écht de rust en ruimte te geven die ze nodig hebben. Alleen een systeemverandering, weg van de schaalvergroting en intensivering, kan leiden tot daadwerkelijk dierenwelzijn.
- 5 Het gros van de boeren wil wel duurzamer werken, maar zit klem in het huidige systeem, onder meer door leningen van banken. Onze boerenstand is bijna gehalveerd in de afgelopen twintig jaar en de overblijvende boerenbedrijven zijn veranderd in fabrieken. Toch leeft een overweldigend grote groep boerengezinnen onder de armoedegrens en kampen ze met een grote psychische druk.
- 6 Financieel experts waarschuwen voor de grote risico's die investeringen in de vee-industrie met zich meebrengen. Intussen wordt serieus gewerkt aan initiatieven die de afgewentelde kosten beter integreren in de prijs van voedselproducten. Dit heeft grote consequenties voor de prijs van vlees.
- 7 De markt voor ecologische en plantaardige alternatieven is booming en biedt een goed investeringspotentieel.

Rabobank, spaar de aarde en investeer in biologisch

Biologische veehouderij is een schoolvoorbeeld van ecologische productie. De voordelen voor de maatschappij zijn legio: de natuur op en om biobedrijven bloeit letterlijk op, de bodem is er beter aan toe en houdt meer CO₂ vast. Bovendien is het dierenwelzijn in de biologische veehouderij goed gewaarborgd. Weliswaar is de broeikasgasuitstoot van biologische vleesproductie iets hoger dan die van de intensieve vee-industrie, maar dat heeft alles te maken met de 'efficiëntie' die juist op andere terreinen veel schade veroorzaakt. De CO₂-uitstoot van een plofkip is lager dan die van een biokip, omdat de plofkip zo snel groeit en dus minder lang leeft. Maar we willen niet voor niets geen plofkippen meer eten. Kijken we naar het totaal, dan slaat de balans positief uit voor de biologische veehouderij.

Toch bungelt Nederland onderaan het biologische landbouwljstje van Europa, met een areaal van 2,9 procent (2016) van de totale landbouwgrond. Koploper Oostenrijk heeft maar liefst 21,3 procent biologisch areaal, en ook het Europese gemiddelde ligt beduidend hoger met 6,7 procent (Eurostat, 2018). Bio zit in ons land wel enorm in de lift. Bionext becijfert in haar trendrapport 2017 dat het aantal gecertificeerde boerenbedrijven sterk is gegroeid met ruim 10 procent en het aantal biologische hectares toenam met ruim 7 procent. Ketenorganisatie Bionext voorspelt een groei van bio naar 3,9 procent van de landbouwgrond in eind 2018. Supermarkten realiseerden 6 procent meer omzet in bioproducten met als grootste groeiers eieren en zuivel (Bionext, 2018). Je zou zeggen: een prachtige businesscase voor de toekomstige portfolio van de Rabobank.

“De Rabobank zit duidelijk nog in de ontkenningfase. Met laaiend enthousiaste teksten over de groeipotentie van de wereldvleesmarkt negeert de boerenbank bovenstaande feiten en trends grotendeels. Boeren die willen verduurzamen worden doorverwezen naar ‘durfinvesteerders’.”

Wat moet de Rabobank doen?

“Wat wij van onze klanten verwachten: [...] Op een efficiënte manier betaalbare vlees- en zuivelproducten produceren om tegemoet te komen aan de groeiende wereldwijde vraag.”
Beleidskader Duurzaamheid – Rabobank Groep

De Rabobank zit duidelijk nog in de ontkenningfase. Met laaiend enthousiaste teksten over de groeipotentie van de wereldvleesmarkt negeert de boerenbank bovenstaande feiten en trends grotendeels. Boeren die willen verduurzamen worden doorverwezen naar 'durfinvesteerders'. Maar ook – nee, juist – de Rabobank zal dit beleid drastisch op de schop moeten nemen als de bank 1. werkelijk een duurzame bank wil zijn en 2. de financiële vleeszeepbel gecontroleerd wil laten leeglopen. Verder investeren in schaalvergroting en intensivering is niet alleen een doodlopende weg, maar ook maatschappelijk uiterst onverantwoord. Greenpeace wil dat de Rabobank:

- 1 **De noodzaak erkent van inkrimping van de veestapel, vermindering van de consumptie van dierlijke eiwitten en afbouw van de vee-industrie. De bank moet zijn financiering van de sector daarom ingrijpend veranderen.** Dit betekent: geleidelijk de-investeren in de vee-industrie en samen met de boeren een strategie ontwikkelen die hen een uitweg biedt uit de wurggreep van intensivering en schaalvergroting. Wij verwachten van de Rabobank een plan met heldere, afrekenbare en transparante tussendoelen voor een afbouw van de vee-industrie. Milieu, natuur en gezondheidsgevolgen van de veerindustrie maken deze maatregel noodzakelijk. De investeringen van Rabobank moeten verenigbaar zijn met de klimaatafspraken van Parijs.
- 2 **Vooraf een boerenbank blijft, maar de noodzakelijke financiële ruimte biedt voor een transitie van het huidige landbouwsysteem naar ecologische landbouw met minder dieren.** Dit betekent: investeren in ecologische dierhouderijen en de productie van plantaardige alternatieven voor dierlijke eiwitten. Ook hier moet de Rabobank samen met boeren een plan maken voor de omslag om naar een ecologische bedrijfsvoering. Wij verwachten van de bank een strategie met heldere, afrekenbare en transparante tussendoelen voor de transitie naar een toekomstbestendig en volhoudbaar landbouwsysteem.
- 3 **Zijn invloed aanwendt voor een soepele transitie van het huidige landbouwsysteem naar een ecologisch landbouwsysteem met minder dieren en meer plantaardig voedsel.** Dit betekent: in alle gremia waarin de Rabobank invloedrijk is – politiek, wet- en regelgeving, kennis- en techniekontwikkeling, bedrijfsvoering van boeren en verwerkende ketens, beleid van boerenorganisaties en de voedselindustrie – nadrukkelijk een kleinere, ecologische veehouderij en meer plantaardige productie aanjagen.

Bronnen

- ABNAMRO, 2018. True Cost Accounting – De werkelijke kosten van ons voedsel
- Agrimatie, 2018. Webbericht: ‘Meer dan 40% van de agrarische huishoudens onder de lage-inkomensgrens’. Online geraadpleegd: 06-11-2018
- Agrimatie, 2018B. Informatie over de agrosector. Online geraadpleegd november 2018
- Alexander, P., et al. 2015. Drivers for global agricultural land use change: The nexus of diet, population, yield and bioenergy. *Global Environmental Change*, 35: 138–147.
- Baliatsas, C., Dückers, M., IJzermans, C., Heederik, D., Huss, A., Smit, L., Hogerwerf L., Post, P., Boender, G., Hagenaars, T., Petie, R., 2018. Veehouderij en Gezondheid Omwonenden III Longontsteking in de nabijheid van geiten- en pluimveehouderijen; actualisering van gegevens uit huisartspraktijken 2014 – 2016. Nivel. ISBN/EA 978-94-6122-515-3
- Bionext, 2018. Bionext trendrapport 2017 – Ontwikkeling biologische landbouw en voeding Nederland.
- Blonk, 2018. Verkennde vergelijking milieu-efficiëntie van agroproducten. Rapport voor Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)
- Bouma, J. en E. Hakkenes, 2018. ‘Boer wil verduurzamen om uit de crisis te komen’.
- Bruyn, S. de, G. Warringa, I. Odegard, 2018. De echte prijs van vlees. Delft, CE Delft, maart 2018. Publicatienummer: 18.7N81.009
- CBS Statline, 2018. Statistiek database gebruikt voor selectie van aantal bedrijven en omvang van de veestapel. Geraadpleegd november 2018
- CBS, 2017. Webbericht ‘Grutto gaat, grauwe gans komt’. Publicatie 27-03-2017. Online geraadpleegd 04-11-2018:
- CBS, 2018. Webbericht: ‘Uitstoot broeikasgassen in 2017 licht afgenomen’. Publicatie 9-5-2018. Online geraadpleegd 04-11-2018
- Cleef, B. Van, 2016. MRSA in pig farms – human epidemiology. Academisch proefschrift VU Amsterdam.
- Drissen, E. & H. Vollebergh (2018), Monetaire milieuschade in Nederland. Een verkenning. Den Haag: PBL Planbureau voor de Leefomgeving.
- ECJ, 2018. Arrest van het Hof, 7 november 2018. Prejudiciële verwijzing – Richtlijn 92/43/EEG – Instandhouding van de natuurlijke habitats en van de wilde flora en fauna [...] Integrale beoordeling voordat individueel toestemming wordt verleend aan agrarische bedrijven die stikstofdepositie veroorzaken” In de gevoegde zaken C293/17 en C294/17.
- Eurostat, 2017. Statistics explained – Organic farming statistics. Publicatie: November 2017. Online geraadpleegd november 2018
- FAIRR, 2016. Factory farming: assessing investment risks. 2016 report Farm Animal Investment Risk & Return
- Foley, J. A., et al. 2011. Solutions for a cultivated planet. *Nature*, 478: 337–342.
- Geelen Consultancy, 2018. Webbericht: ‘De staat van de boer – korte samenvatting van de resultaten.’ Online geraadpleegd 06-11-2018
- Gezondheidsraad. Richtlijnen goede voeding 2015. Den Haag: Gezondheidsraad, 2015; publicatienr. 2015/24.
- GGD, 2011. Standpunt GGD Nederland intensieve veehouderij – Reactie GGD NL op Commissie Alders.
- Gies, T.J.A., H.J. Agricola en L.L. de Rooij, 2013. Impact groei melkveehouderij op weidegang en landschap. Wageningen, Alterra Wageningen UR, Alterra-rapport
- Hallmann, C.A., M. Sorg, E. Jongejans, H. Siepel, N. Hofland, H. Schwan & D. Goulson (2017), More than 75 percent decline over 27 years in total flying insect biomass in protected areas. *PLoS one*, 12(10), e0185809.
- IPCC, 2018. Technical summary, IPCC special report on the impacts of global warming of 1.5 °C ... and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change.... Intergovernmental Panel on climatechange
- Kleijn, D., R.J. Bink, C.J. ter Braak, R. van Grunsven, W.A. Ozinga, I. Roessink, J.A. Scheper, A.M. Schmidt, M.F.W. de Vries, R. Wegman & F.F. van der Zee (2018), Achteruitgang insectenpopulaties in Nederland: Trends, oorzaken en kennislacunes (No. 2871). Wageningen Environmental Research.
- Leenstra et al, 2011. Ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden – Eerste herhaling. Wageningen UR Livestock Research. Rapport456
- Mark van Oorschot, Trudy Rood, Edward Vixeboxse, Harry Wilting en Stefan van der Esch, 2012. De Nederlandse voetafdruk op de wereld: hoe groot en hoe diep? ISBN: 978-94-91506-07-9 PBL -publicatienummer: 500411002
- Mottet, A., et al. 2017. Livestock: On our plates or eating at our table? A new analysis of the feed/food debate. *Global Food Security*, 14: 1–8.
- Muller, A., C. Schader, N. El-Hage Scialabba, J. Brüggemann, A. Isensee, K. Erb, P. Smith, P. Klocke, F. Leiber, M. Stolze en U. Niggli, 2017. Strategies for feeding the world more sustainably with organic agriculture. *Nature Communications* vol. 8, Article number: 1290 (2017)
- Ombudsman, 2017. Q-koorts, een kwestie van erkenning. Een onderzoek naar de lessen die de overheid uit de Q-koorts epidemie heeft getrokken. Rapportnummer: 2017/030
- PBL, 2014. Balans van de Leefomgeving 2014. Themawebsite – ‘Hoeveelheid land nodig voor de Nederlandse voedselconsumptie bedraagt twee en een half keer het landbouwareaal van Nederland’. Online geraadpleegd 4-11-2018:
- PBL, 2018A. Balans van de Leefomgeving 2018. Nederland duurzaam vernieuwen. Den Haag, PBL
- PBL, 2018B. Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw. Voorwaarden voor verandering. Den Haag: PBL Planbureau voor de Leefomgeving
- Reganold, J. en Wachter, J., 2016. Organic agriculture in the twenty-first century. *Nature Plants* 2(2):15221 · February 2016. DOI: 10.1038/nplants.2015.221
- RIVM, 2018. Webbericht: ‘Hepatitis E’. Publicatie 04-02-2011, wijziging 02-11-2018. Online geraadpleegd: 05-11-2018
- RLI, 2018. Duurzaam en gezond – Samen naar een houdbaar voedselsysteem. Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, Maart 2018
- Rosenberg, E. en J. Dohmen, 2018. ‘OM: de veestapel moet kleiner’. NRC: 12 november 2018.
- Stoll-Kleemann, S., & O’Riordan, T. 2015. The Sustainability Challenges of Our Meat and Dairy Diets. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 57: 34–48.
- Tirado, R., Thompson, K.F., Miller, K.A., Johnston, P. 2018. Less is more: Reducing meat and dairy for a healthier life and planet. *Greenpeace Research Laboratories Technical Report (Review) 03-2018*. ISBN: 978-1-9999978-1-6. 86 pp.
- Trouw, 19 juni 2018.
- UMC Utrecht, 2018. Webbericht: ‘Extra sterfte door complicaties bij Q-koorts.’ Publicatie: Vrijdag 7-09-2018. Online geraadpleegd 5-11-2018:
- Voedingscentrum, 2018. Voedingsadvies voor risicogroepen ter voorkoming van een infectie met het hepatitis E virus – voor Ziekenhuis dietisten. Update april 2018.
- Westhoek, H., et al. 2011. The Protein Puzzle. PBL Netherlands Environmental Assessment Agency. ISBN: 978-90-78645-61-0.

- WHO, 2017. WHO guidelines on use of medically important antimicrobials in food-producing animals. ISBN: 978-92-4-155013-0
- WUR Bedrijvennet – Online database. Geraadpleegd november 2018:
- WUR, 2018. Update Ongeriefanalyse Voorlopige deelrapportage onderdeel Vleeskuikens. Wageningen University & Research. Wageningen, mei 2018
- WUR, 2018. Webbericht: ‘Hepatitis E’. Online geraadpleegd 5-11-2018: WUR bioveterinary research

Compendium voor de leefomgeving

Het CLO is een samenwerkingsverband van CBS, PBL, RIVM en WUR. Voor dit rapport zijn verschillende pagina’s van het Compendium geraadpleegd:

- CLO 0104: Mestproductie door de veestapel, 1986-2017 https://www.clo.nl/indicatoren/nl0104-mestproductie-door-de-veestapel?ond=20885
- CLO 0507: Herkomst vermestende depositie, 2016 https://www.clo.nl/indicatoren/nl0507-herkomst-vermestende-depositie
- CLO 1181: Dagvlinders in graslanden, 1992-2016 https://www.clo.nl/indicatoren/nl1181-dagvlinders-van-graslanden?ond=20885
- CLO 1440: Verlies natuurlijkheid in Nederland, Europa en de wereld https://www.clo.nl/indicatoren/nl1440-ontwikkeling-biodiversiteit-msa
- CLO 1479: Boerenlandvogels, 1990-2017 https://www.clo.nl/indicatoren/nl1479-boerenlandvogels?ond=20885
- CLO 5650: Gebruik van antibiotica in de veehouderij en resistentie, 1999 – 2016 https://www.clo.nl/indicatoren/nl056505-antibioticagebruik-in-de-veehouderij

Bronnen achtergrond Rabobank

- Statuten Rabobank
- Rabobank, (n.d.). “Who we are”, online geraadpleegd 09-10-2018.
- Rabobank (n.d.). “Onze producten en oplossingen / MKB”, online geraadpleegd oktober 2018
- Rabobank (n.d.), “RaboResearch”, online geraadpleegd oktober 2018.
- Rabobank, 2018. Annual report 2017 (Jaarverslag 2017)
- Boekel, R. van (2013, november), “ABN Amro wil meer agrarisch krediet verlenen”, *PigBusiness*.
- Bron, J.C., (2012, 8 augustus), “ING: marktaandeel agrarisch 7 procent”, *Boerderij.nl*
- CBS Statline (2018, oktober 11), “Aantal bedrijven”, Online geraadpleegd november 2018.
- Rabobank 2017, Rabobank loan portfolio overview. December 2017
- Rabobank, 2017. Cijfers en ambities – Onze maatschappelijke impact
- Hakkenes, E. (3 juli 2018). Rabobank tegen de boeren: zoek maar een durfinvesteerder voor je plan. *Trouw*
- Rabobank Groep, 2018. Beleidskader Duurzaamheid - voor het laatst bijgewerkt in april 2018.
- Rabobank, 2016. Infographic - Ons aandeel in een beter klimaat
- Rabobank, Friesland Campina & WWF, 2018. Biodiversiteitsmonitor melkveehouderij - Een nieuw instrument dat biodiversiteitsversterkende prestaties in de melkveehouderij eenduidig meetbaar maakt.
- Rabobank, 2018. Webbericht: Emissiereductie in Nederlandse melkveehouderij kent meerdere gezichten Online geraadpleegd november 2018
- Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO), 2018. Welzijnseisen voor varkens
- Dierenbescherming, 2018. Beter Leven, Factsheet vleeskuikens
- Bijlage bij brief over dierenwelzijn aan de Tweede Kamer. Omvang en duur export slachtdieren. Omvang en duur export slachtdieren 2014-2017.
- Rabobank, 2017. Time for Africa: Modern Poultry Industry Is Taking Shape in Africa, Rabobank.
- Rabobank, 2017. Pork Exports to China a Welcome Relief for Europe: How to Make a Good Thing Last, Rabobank.
- Rabobank, 2016. Sub-Saharan African Dairy Ready for Take-Off, Rabobank.
- Rabobank, 2018. The Mexican Cattle and Beef Sector to 2025: Challenges and Opportunities, Rabobank.
- Rabobank, 2017. Watch out... or They Will Steal Your Growth! Why Alternative Proteins Are Competing So Successfully for the Centre of the Plate, Rabobank.
- Rabobank, 2018. Global Animal Protein Outlook 2018, Rabobank.
- Rabobank (November, 2015). Rabobank Cijfers & Trends: Visiebericht Melken in Balans, Rabobank
- Rabobank, (n.d.). “Massaal omschakelen naar biologische landbouw?” Online geraadpleegd oktober 2018.
- Bodde, R., (10-11-2015). “Stabielere fase met strengere financiering”. *Boerderij*
- Rabobank, 2018. Rabobank Cijfers & Trends: Vleeskalverhouderij Online geraadpleegd oktober 2018.
- Rabobank (november, 2015), Rabobank Cijfers & Trends: Visiebericht Melken in Balans, Rabobank, p. 6.
- Rabobank, (n.d.). “Banking for Food: vision on global food security and the role of Rabobank” Online geraadpleegd november 2018.
- Rabobank, 2018. Visiebericht vleespluimveehouderij 2018: Leiderschap behouden in een snel veranderende wereld, Rabobank.
- Rabobank, 2018. Nederlandse Varkenshouderij van de toekomst: Ontwikkelen binnen “nieuwe” grenzen, Rabobank.
- Rabobank, 2016. Rabobank discusses sustainability with a growing number of customers, “Articles” Online geraadpleegd oktober 2018.
- Rabobank, (n.d.). “Rabo Groen Lening” Online geraadpleegd oktober 2018.
- Rabobank (n.d.), “Rabo Impactlening” Online geraadpleegd oktober 2018.
- CBS, 2018. Webartikel “Fosfaatplafond” Online geraadpleegd oktober 2018.
- Dohmen, J. en Rosenberg, E. (2017, 10 november), “Het Mestcomplot”, NRC.
- Driessen, P. (2018, 5 september), “In geheim overleg zet Osse raad rem op groei geitenhouderij”, *Brabants Dagblad*.
- De Graaf, P. (2018, 11 september), “De vee-fabriek die niemand wil, die komt er waarschijnlijk toch”, *De Volkskrant*
- Rakt vd M., 2018. “Absurd’, zo’n vee-fabriek tegen de bebouwde kom van Schaijk aan”, *Brabants dagblad*.

GREENPEACE